

ՄՁՈՑ ԱԶԽԱՐՀ ¹⁾

ՈՒՆՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆ

արօնցիք շատ մը ուխտատեղիներ ունին, շէն և աւերակ, կանգուն և կիսականգուն տաճարներ, շատերն ալ հողի հաւասար, և միայն քանի մը քար դիզուած մէկ մէկի վրայ և անոնց մէջ տեղն ճրագներ դրուած, որոց մէջ ձէթ կը լեցընեն ուխտաւորք և կը վառեն. և քովերը խունկ կը ծխեն. այս ուխտատեղիներէն շատերուն քրդերն ալ միապէս լարգանք կուտան և կ'ակնածեն:

Ասոնց շատ լայտնի եղած ու շատ ուխտաւոր գնացածներն են զաշտի արևելեան կողմէն սկսելով. Օձ քաղաքի Զինաւոր սուրբ Գէորգ, Ճաղձորի (Չրաղացի ձորի) մէջ Զորավանք, Կաղրագոմի եկեղեցին, Խըւներու սուրբ Գէորգ, Խարձալ քով Կուկլուկալ եկեղեցին. Հընկըրվանք (Թերես Հանգրուանք) Քօսուրայ մէջ, Հերուն գիւղի Հազը — րՊապա. Հաղբենիսու սուրբ Աստուածածին, Աւզուտայ սուրբ Աստուածածին, սուրբ Մուրօֆ (Մեսրոպ) վարդապետ Հացկալ, Հացկալ Աւետիսի ծառերու սուրբը, Քօլօսկալ սուրբ Յակոբ, Արքայ վանք

¹⁾ Տես Վեպայ, 1897 Ա. և Բ. 1898 Ա. և Բ.

կամ Հարաքայ վանք, Դուռնկայ Գալրանտարի սուրբ, Շէյխ Ուսուֆ գիւղի Աստուածածին, Ջրից Աստուածածին, սուրբ Սոփի Նորշինու, Սուլուխայ սուրբ Գորգ կամ Գէորգ՝ Գետփլի վրայ ձախ կողմը. Տաղօնաց Եկեղեցի, Աշտիշատի սուրբ Սահակ և Շուշանիկ, Պաղճի խաչեր, Կէմկայ սուրբ Յարութիւն, Աւեկեւրայ Ամենափրկիչ, Խաչիեանու Քամոյ եկեղեցի կամ Կարմիր եկեղեցի. Սերկի լեռան ծայրի ուխտատեղին, Մեղտուայ սուրբ Միանձուռք. Սննուդայ սուրբ Աստուածածին, Պլեյու սուրբ Սարգիս, Թուխմանուկներն ալ կը գրտնուին Վարդենիս, Դուռնիկ, Աւրան, Կոմս և Ջիարէթ գիւղերը որ զատ զատ եկեղեցիներ ու գերեզմաններ են. հարկաւ եկեղեցւոյ քաջ նահատակներու, որ այս երկիրներ շատ կը գտնուին: Դեռ շատ մը եկեղեցեաց և սրբոց անուաններ ալ անյայտացած և մոռացուած են իրենց գտնուած գիւղերու ժողովրդոց հետ. և նորեկ գաղթականները կամ անուանը միայն և կամ տեղն ալ չեն գտած, ինչպէս ինձ կ'երևի:

Այս երկիրներ շատ մ'ալ համբաւաւոր աւետարաններ կան թէ եկեղեցեաց և թէ ընդհանրապէս տներու մէջ, որոց առջևը գիշերներ միշտ ճրագ կը վառեն: Շէկ աւետարան կը կոչուին Մշոյ, Դուռնկայ և Խարձայ աւետարանները. Կարմիր Աւետարան՝ Վարդենիս, Թուխ աւետարան՝ Աշտօնք. տակաւին շատ մը եկեղեցիք կան աւերակ և շէն, և շատ աւետարաններ ալ կան որ գրտնուած տներու գերդաստանի անուանով (այս ինչ տան) աւետարան կը կոչուին. բայց ժողովրդեան ուխտի համար աւելի յաճախածներն ասոնք են.

Անթիւ լուսաղբիւրներ, Լուսաւորչայ աղբիւրներ և հանքային պաղ աղբիւրներ կան, որ ժողովուրդը ջերմուկ կ'անուանէ և բժշկութեան համար կը յաճախէ բազմութեամբ: Ծիծեռն գիւղաքաղաքի աւերակներու սահմանակից արևմտեան լեռը որ քրդերէն կը ոչուի Կանիէ դարման (դեղոյ կան բժշկութեան աղբիւր), գլուխը առողջարար հանքային պաղ աղբիւր մը ունի և բաւական հիւանդաց օգտակար կըլլայ: Այս լուսաղբիւրներու կամ ջերմուկներու քով կըգտնուին Կրանի

և կամ ուրիշ բլեր ¹⁾, որոց վրայ աւելորդապաշտու-
թեամբ իւրաքանչիւր ոք իր հաւէն կտորիկ մը փըր-
ձունելով կը կապէ. կարծելով թէ անով իր հիւանդու-
թիւնն ալ հոն կը կապուի: Այս բլերը մարդ չ'կրնար
կտրել՝ եթէ չ'ուզեր անկրօն համարուիլ:

Տարօնոյ երկրի այս ամեն տեղերն ալ նշանաւոր
ուխտատեղիներ են ժողովրդեան. բայց հռչակաւորներն
են սուրբ Կարապետի, սուրբ Յովհաննու, սուրբ Առա-
քելոց, սուրբ Աղբերկայ, Մանրավանից, Ոահակ հայրա-
պետի և Աթանազոսեայ սուրբ ուխտերը. յորս շատ հե-
ռաւոր տեղերէ բազմաթիւ ուխտաւորք կը յաճախեն:
Մենք հեռաւոր երկիրներէ եկող ուխտաւորները մէկդի
թողլով որոնք գարնան ու ամառան միայն կ'երևին,
Տարօնոյ և իր շրջակայ գաւառաց ուխտաւորներու վրայ
միայն պիտի խօսինք:

Տարօնցիք թէև գարնանէ սկսեալ այս ամեն ուխ-
տերը կը յաճախեն սահմանեալ օրերը բայց իրենց ճիշտ
ուխտադնայութեան ատենը Խաչվերացէն սկսեալ մին-
չև ցրտերու սառտկանալը կը տևէ. վասն զի այս մի-
ջոցներուն երկրագործութեան զբաղանքներէն քիչ մը
ազատուած կ'ըլլան. բայց ճիշդը խօսելով վանքերու
մէջ իրենց շարժմունքները ուխտաւորութեան պայման-
ներէ զուրկ են. ինչպէս համառօտիւ մը պիտի յայտ-
նեմ իրենց սովորութիւնները:

Այս ուխտաւոր կոչուածներէն խիստ փոքրիկ մաս
մը միայն կարելի է ուխտաւոր անուանել. որոնք հի-
ւանդութենէ կամ ուրիշ վտանգէ մը ազատուած ըլ-
լալնուն համար ուխտի կ'երթան՝ հետերնին եղ, գոմէշ,
կթան ոչխար և այլն նուէրներ տանելով վանքերուն.
որոց փոխարէն երբեմն ուլ և կամ գառ մը վանքի ոչ-
խարներէն անոնց կըտրուի մատաղ ընելու. և երբեմն
ալ զանցառութիւն կ'ըլլուի՝ ու ժողովուրդն ալ առ
տգիտութեան կը տրտնջայ:

Մատաղի սովորութիւնք ուրիշ երկիրներէն տար-

1) Կըռնին տեսակ մը փոքրիկ և անպտուղ ծառ է փը-
շալից. իսկ բուլ բառը բազմաձիւղ կարճ տունկերուն կըսուի:

բեր չեն, թէ մօրթելու ժամանակին նկատմամբ, որ տաղաւարաց շաբաթ երեկոյները կը մօրթեն և թէ օրհնելու մասին որ ժամարար վարդապետ կամ քահանայն կը տանին օրհնելու։ Սակայն բազմութեան խառնաշփոթութիւնը, գիշերը վառուած բազմաթիւ կրակներուն և միւս կողմէն զանազան շատ լեզուներով խաղերու և պարերգներու և նուազարանաց ձայներուն իրար խառնուիլը, որ խիստ շատ կը պատահի սուրբ Կարապետի վանքը Վարդապառի, Աստուածածնի և Խաչվերացի շաբաթ երեկոյները, իրաւի ճարտար գրչի մը նրկարագրութեան և խորհրդածութեանը կարօտ են և առատ նիւթ կը մատակարարեն։ Իսկ ուխտաւոր կոչուածներու մնացած մեծ մասը որ իգական սեռէ և մանաւանդ աղջիկներէ կը բաղկանայ, վանքեր կերթան սովորաբար իրենց աղջիկները ցուցնելու և կամ իրենց տղոց նշանած գտնելու։ Հարսներն ալ այս ճամբովնը շանուած կարգուած ըլլալնուն՝ թերևս իրենց շնորհակալ գոհութիւնը մատուցանելու։ Մաս մը զբօսանքի, պարելու ճիրիթ և ասպրեցուկ խաղալու համար, և մաս մ'ալ վանքեր կերթան անոնց սագաշէն գմբէթադարձ շէնքերը և հոյակապ հնութիւնները և ոսկեզօծ քանդակագործ խաչկալները տեսնելու՝ իբր մեծագործութիւն. և ստուգապէս այս երկիրներու մէջ բաւական ազնիւ ճաշակով շէնքեր և կենդանի հնութիւններ միայն անոնք մնացած են։

Այս ուխտաւորաց արական սեռն ալ եկեղեցւոյ մէջ գլուխ բանալու սովորութիւն չունի. եկեղեցւոյ մէջ ընդհանրապէս անտարբեր կը կենան, շատ կը խօսին և բարձր ձայնով. մանաւանդ կանայք և աղջկունք, մինչև իսկ ժամասացութեան և քարոզի ձայն կը խափանեն. թէ իրենց ձայներնին և թէ աստին անդին պտտել շարժելնին խիստ անկարգ և անկանոն է, մինչև իսկ սրբազան հաղորդութիւն առնելու ատեննին ալ՝ գիտես թէ եկեղեցւոյ մէջ անգամ չեն, ջերմեռանդութեան արտաքին նշաններ խիստ պակաս կ'երևին շատերու վրայ. և շատ շատերը երեսնին տեառնագրել անգամ չեն գիտեր։

Ահա այսպէս Տարօնցին այս ամեն տեղեր ուխտի կը լաճախէ ցայսօր և պիտի լաճախէ ալ անշուշտ. սակայն առանց այն տեղերուն արժանաւոր խորհրդածութիւն մը ընելու կամ գէթ բան մը զգալու իբրեւ աղբալին անհատ:

Այս երկրի ժողովուրդք երդման մէջ ալ մասնաւոր սովորութիւններ ունին. նախ քրդու նման իրենց և իրենց հօր գլխուն և արևուն վրայ կերդնուն. ապա երկնի և երկրի. ծովու և ցամաքի, արևու և լուսնի, ժանկառի Աստուծոյ (կապոյտ երկինք), դարձեալ ամեն մէկ իր մերձակայ վանքերու մանաւանդ որոնց որ թէմն են, այլ և այլ սրբերու, և յատկապէս Թուխ մանուկներու, և իրենց գիւղերու Աւետարաններու. բայց ամենէն աւելի և ամեն պարագայի մէջ սուրբ Կարապետի, մինչև իսկ քրդերն ալ կ'երդնուն անխտիր և օգնութեան կը կոչեն ամեն կերպ նեղութեան և հիւանդութեան մէջ:

Տուրուբերանցիք հայհոյութեանց մէջ ալ բաւական յառաջագէտ են, և իրենց համար յատուկ ոճեր ունին. շատն ալ քրդերէն առած են այս չար սովորութիւնը:

Վարդօ, Խնուս, Պուլանըք և Մանազկերտ գաւառի աղգայնոց դէմք, բարք, ազգային բարբառ, զգեստք, սովորութիւնք և կեանք (տնական և արտաքին) Տարօնցոց հետ սերտ առնչութիւն ունին, և շատ պարագայներու մէջ ալ միևնոյն են առանց զանազանութեան. միայն թէ Տարօնոյ գաշտեցին անոնցմէ շատ աղքատ է նիւթականապէս, բայց վեհանձն է:

ՏԱՐՕՆՑՈՑ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Այս երկրիս մէջ արհեստ գրեթէ չկայ, եղածն ալ թերևս նահապետական ժամանակներէ մնացած. և զանոնք ալ միայն հայերը կը բանին, քիւրդ արհեստաւոր չգտնուիր բացի քանի մը ձիապաններէ:

Ղաշղալթաղ, Մուշեղշէն, Խարձ, Արտօնք և Վարդենիս գիւղերու հայեր շատ խսիր կը գործեն բոլոր

երկրին և Մուշ ու Բաղէշ քաղաքաց ալ բաւելու չափ։ Դաշտի գիւղերու մէջ կը գտնուին բաւական կտաւագործներ, որոնք բամբակեայ շապկցու և ասուեայ վարտիկցու կը գործեն. նոյնպէս կը գտնուին խիստ քիչ որմնագիրներ, հիւսներ և ալ քիչ դարբիններ ամենն ալ գեղջկական և ստորին արհեստաւորներ. խիստ քիչ ալ ձիապաններ կը գտնուին քանի մը գիւղերու մէջ։

Տարօնոյ մեծամեծ գետերը պէտք էր ըլլային ժողովրդեան ապրուստի առատ աղբիւրներ, ոչ միայն ձրկնորսութեամբ և թռչնորսութեամբ՝ այլ ևս առաւել նաւուղղութեամբ որ խիստ յարմար են, մանաւանդ եթէ Եփրատի սահանաց (Կուռկուռայ) աստիճանները հարթուին, որ քիչ միջոց է և մեծ աշխատութեան ալ կար տ չերկիր և այն ատեն նաւերով կարելի կըլլայ մինչև Եփրատացւոց սահմանները երթնեկել. այս գետերէն ջրհաններով արտերու վրայ առատ ջուր կրնայ հանուիլ. վասն զի շատ տեղեր գետին մակերևոյթը դաշտի երեսէն 2—3 կանգուն հազիւ ցած կըլլայ. նոյնպէս անոնց վրայ կրնային շատ մը աղօրիքներ շինուիլ, մանաւանդ ամրան համար, երբ այս երկիր մեծ նեղութիւն կը կրէ գիւղերու աղօրիքներ դադարած ըլլալուն համար։

Այս մեծամեծ գետերու պատճառաւ պէտք էր նաև ուռկանի մանած մանող և ուռկան ու ցանց գործողներ ալ շատ ըլլային. նոյնպէս և անտառներու ու լեռանց մէջ գաղաններ ու էրէներ որսացող շատ մը քաջ և յաջողակ որսորդներ, որոնցմէ բոլորովիմբ զուրկ է Տարօնոյ երկիրը, որ ինչպէս ըսած ենք՝ շատ տեսուկ որսկան կենդանիներով լի է։

Երկրին գլխաւոր արհեստն է երկրագործութիւնը, որ գրեթէ բոլորովին հայոց ձեռքն է, խաշնադարմանութիւն և անասնաբուծութիւն ալ ունին, սակայն խաշնադարմանութեան և ձիատաճութեան մէջ քուրդք հայերէն գերազանց են շատ տեղ. և շատ հայ գիւղերու ալ հովիւ և նախորդներ քուրդ կըլլան ընդհանրապէս։

Տարօնոյ հայք իրենց կալուածները գլխաւորապէս ցորենի արտի կըգործածեն, քիչ գարի և քիչ ալ կո-

րեակներ ու կըլկըլներ. կտաւատ, ոսք և սիսեռ կըցա-
նեն: Մարգերի մասին բնութիւնը արհեստի կարօտու-
թիւն թողած չէ, միայն թէ քիչ մը առոյտ և քիչ մ'ալ
վիզ (քիւշնէ) կըցանեն կենդանեաց համար:

Երկրագործութեան մէջ Տարօնոյ հայք որքան ա-
ռաջ են քրդերէն, նոյնչափ ևս առաւել տգէտ են ու-
րիշ երկիրներու երկրագործներէն, և նոյն իսկ Խնուսէն
և Պուլանխցիներէն. իրենց ոչ միայն բարոյական, այլ
և նիւթական կարողութիւն ալ տկար է այս մասին.
գործածած գործիքնին ալ կատարելագործութեան խիստ
կարօտ. և այս պատճառաւ է որ իրենց ձեռք բերած
արգիւնքն ալ ոչ ազնիւ կըլլայ և ոչ առատ: Սերմի հա-
մար ազնիւ տեսակ ցորեններ կան, իրենց արտերու մէ-
ջէն լաւ սերմցու ցորեն ընտրելու սովորութիւն չունին.
երկիր հերկելու և ցանելու համար ընդհանրապէս պէտք
եղած ուշադրութիւնները չեն ըներ. արտերու վրայ ոչ-
խար մակաղել կամ աղբ լցնել սովոր չեն. պատճառն
ալ իրենց արտերու շատութիւնն է, որոց տկարացած-
ներն հանգիստ կըթողուն, և քանի մը տարի (պետր)
մնալով խոտը քաղուելէն զկնի՝ վերստին կըհերկեն կը
ցանեն. կորդ երկիրներ ալ շատ ունին, զորս հետզհետէ
կըկոտեն (կըշրջեն) գութանով կամ արօրով և արտ
կընեն: Հերկելու գործիքնին խիստ ծանր և դանդաղա-
շարժ է. իրենց գութաններ 10 լուծ գոմշու և եզանց
կարօտ է. բանելու համար արօրներն ալ զոյգ մը գոմ-
շու և զոյգ մը եզան. գոմէշները ամուլը և եզները ա-
նոնց առջև հորիքը կըլծուին. և տղայ մ'ալ որ հոտախ
կըկոչուի, եզանց լուծի մէջտեղը նստելով եզները կը
կառավարէ: Այս գութաններ որ երկրին գործիքներուն
հսկայներն են, հերկելու ատեն գետնի թիզ ու կէս
խորը չեն կընար հասնիլ, այս պակասութիւններն ունին
Տարօնցոց սալերն և կայու գործիքներն ալ, և այս ա-
մեն թերութեանց պատճառաւ է որ Տարօնոյ երկրի պա-
տուական հողեր չեն կընար վեցէն աւելի բերք տալ
ընդհանրապէս:

Պէտք էր Տարօնցիք ոչ միայն երկրագործութեան
գիւրին և օգտակար կերպերը սովորէին գէթ Կարբեր-

դու, Բասենու և Երեսնու ժողովրդոց նայելով, այլ և բրինձ, բամբակ, սուսամ, սլարտէզ, այգի, և այլն մշակելով թէ իրենց և թէ շրջակայ գաւառաց ու քաղաքաց պէտքերը հոգային և անկարօտ բարօրութեամբ կեանք վարէին:

Այս երկրի մէջ մշակութեան, պարտիզպանութեան այգեգործութեան և տնկադործութեան առաջ չերթալուն պատճառը քրդերն ու հայերն են միասլէս, որ վարժուած են աւելի ապականելու, խլել և գողանալու: Ասան զի հայերն իսկ առ թշնամութեան երբեմն ալ անզգուշութեամբ շատ անգամ մէկ մէկու արտեր և մարդեր արածեցնելով կապականեն, մանաւանդ մանր հոտաղները, և սլարտէզներէն պտուղ գողցողներ ալ պակաս չեն, այնչափ որ կրկուցեցնեն և կրկուսահատցնեն աշխատողը և չեն թողուր որ իր փորձերէն կամ իր նոր ձեռնարկութենէն օգուտ մը քաղելով շարունակէ և ուրիշներու քաջալերութեան օրինակ ըլլալ: Այս մասին զատ գլխով մը կը խօսինք:

Երկրին մէջ պարտիզպանութիւնը չծաղկելուն գըլխաւոր պատճառը քրդական յափշտակութենէ և գողութենէ զատ՝ տասանորդական տրոց տնուամբեղած անիրաւութիւններն են, որ շատ անգամ պարտիզի մէջ գրտնուած բերքին կէսէն աւելին կը պահաջեն (իլթիգամները) և չարաչար լուտանքներով ու բռնութեամբ կառնեն: Եւ այս պատճառներով պարտէզ կոչուած փոքրիկ արտերը գալամէ և շողգամէ զատ գրեթէ ուրիշ բան չմշակուիր. սոխ, սխտոր և այլն ուրիշ գաւառներէ կուգան, և աժան տտեն թաց սոխին լիտը չորս դահեկանի հազիւ կառնուի և ձմեռը մինչև տասնի կը բարձրանայ. սխտորի լիտն ալ 18 — 36, լուբիայինը 18 — 24, փաթաթէսինը 5 — 8:

Տարօնոյ ժողովուրդը պարտիզի բարիքէ զուրկ մնալով՝ վայրի բազմաթիւ բանջարներ կուտէ կէս վայրենիի նման. գարունը և ամառը զօր հտնապազ անոնց ետեւէն պտըտելով ժողովելով և ցանուած արտերը վնասելով: Կերած վայրի բանջարներուն տեսակներն են՝ խաւրժիլ, կանկառ՝ երկու տեսակ, ժախ՝ երկու տեսակ,

բող, նուրիկ, սպիտկուկ, կմուկ, մանտակ, գեղ, աւելուկ, սոխուկ, սխտորուկ, թորթիկ, օձխուկ, լողմատի նար, դաղձ, անոխ, անխոն, ծաթրին, կատղէն, գգմած, թթուարաշ, կերգուկ, երնճնակ, սինձ, կիծակ, աստղնփուշ, խնծորուկ, տատրակ՝ երկու տեսակ, սաւտուկ, կոճղէզ, ձիակոճղէզ, խանտոխ, մատուկ չլլուկ, կռզիկ, կոպեղ, կակաչ, աթմաթիգոն, սունկ՝ երկու տեսակ, փարփառ, բազկիկ, տանդունիկ, մորեմուկ, օղին, շաղգմուկ, առուի կարոս, առուի կոտմուկ կամ ջրկոտմուկ, խրխնտուկ, սիպեղ, բդուկ, ձինկ, խոչու պլոր, ճգիկ, վայրենի մեղր, պատրխան, պոչով փարջիկ, ճնճղու պաշար կամ մոլոշ, մոմիմար, բնկի, ծնեբեկ, զամպուր, գանճրայ և այլն, որոց շատերը տեսակ տեսակ կերակուր կընեն և քանի մը տեսակներն ալ հում կուտեն:

Աւելորդ չլլար եթէ լիշենք այստեղ երկրագործութեան վնասակար ուրիշ միջոցներն ալ, որոնք այս երկրի մէջ շատ անգամ կը պատահին և երկրագործ ժողովրդեան աղքատութեան ու թշուառութեանը պատճառ կըլլան: Ասոնց առաջինը կրնայ համարուիլ երաշտութիւնը որ շատ անգամ ժողովուրդը իր տարեկան աշխատութեան բոլորէն կը զրկէ. վասնզի Տարօնոյ դաշաի արտերուն մեծագոյն մասը ոստին կամ անջրդի է և երաշտ տարիներ անպտուղ կըմնան և իրենց տէրերը թշուառութեան կենթարկեն: Ասկէց պակաս չէ, ինչպէս իր տեղը խօսեր ենք, արևելեան քամոյ տուած վնասն ալ որ ցորենները հասնելու առնալ լանկարծ կը զարնէ կը փճացնէ: Կարկուտէ ու ժանգն ալ շատ անգամ կը պատահին և մեծամեծ վնասներ կուտան, ժանգը լոյզհանրապէս կը պատահի գազպէն իջած տարիները: Մարախն ալ տասն քսան տարին անգամ մը մեծամեծ վնասներ հասուցած է այս երկրին, և սղութեանց և մեծ սովերու ու բազում մահուան պատճառ եղած է: Քըրդերու անցուսպ տարիներ և գաղթականներու գունդեր պատահած ատեններ ալ բաւական մեծ վնասներ կըլլան երկրագործին, ինչպէս արևելեան պատերազմի տարիները և անկէ ետքն ալ. և Չեչենաց և Լեզկեաց գաղթականութեան եկած տարին որ աւերով աւարով և ըս.

պանութեամբ լցին երկիրը: Տարօնոյ բնական կարգն է կարծես թէ՝ երկու երեք տարի լիութիւն և աժա- նութիւն կըլլայ շարունակ և նոյնչափ ալ նուազութիւն և սղութիւն: Առատ տարիներ ցորենի քիլէն այսինքն քուր կարժէ 25—40 դահեկան. իսկ սուղ տարիներ 80—200 (Մշոյ դաշտի քիլէն չորս շինիկ է, շինիկը չորս կոտ և կոտը մէկ լիտր): Տարօնոյ ժողովուրդը կեն- դանիններէն ալ աւելի օգուտ կըքաղէր. եթէ հոգ տանէր ձիերու տեսակները կատարելապէս ազնուացնելու. նոյն- պէս եզներու և ուրիշ կենդանեաց ալ. և սև այծերու տեղ փիլիկ (Չուռ) պահել և շատ ալ մեղուի փեթակ- ներ: Թէև կենդանեաց կոտորածներ դարձեալ պիտի ըլ- լային, սակայն վնասը քիչ կըլլար. վասն զի մեռած այծի մինտկ մորթը արդի կենդանի այծը կարժէր և հսկայ եզան մը կաշին Տարօնոյ արդի հասարակ եզը գրեթէ կարժէ. և կերակուրնին ու խնամքնին մէկ մէկէ գրեթէ չեն տարբերիր:

Տարօնցի կանայք ալ իրենց սեպհական արհեստն ունին. յաւ տնարար են, իւղ, պանիր և ուրիշ կթնեղէն- ներ լաւ կըշինեն, բրդեղէն ձեռագործներու ալ խիստ յաջողակ են թէ հիւսելով և թէ ասեղնագործութեամբ. այնպէս որ եթէ պարսկական շալերու և ընտիր գոր- գերու (խալի) համար այս երկիր վարպետներ բերուին՝ քիչ տարուան մէջ նոյն արհեստները այս երկիր փոխա- դրուելու կարելի է յուսալ. Հոս քիչ մը զարտուղելով կուզեմ նախ խօսիլ Տարօնոյ և անոր շրջակայ գաւառ- ներուն մէջ գործածուած երկրագործական գործիքնե- րուն և Տարօնոյ երկրագործութեան վնասակար ցեցե- րուն վրայ և ապա Տարօնոյ վաճառականութեանը վրայ խօսիլ:

Այս երկիրներու երկրագործական գործիքներն են հերկելու համար՝ գութան և արօր, Գութանը կըգոր- ծածուի 10ը լուծ կենդանիներով, որոց առաջին հինգ լուծերը եզ կըլլան ընդհանրապէս և միւսը գոմէշ: Գութնի բաղկացուցիչ մասերն են գութնի էշ, ըռա- տամ, մաճ, մաճաղբեր, թուր, թրի հաւուկ, կնտներ, անհոգ և սեռ. երկաթէ ձևիչ, որ իշուան մէջ գետեղուած

է, խոլի՝ ըռատամի ծայրը անցած է, և մեծ ու ստուշ երկաթի շղթայ մը գոր կըձգեն եղները:

Ցանկելու համար ալ կը գործածուի արօր և մանկեռ. արօրը կը բաղկանայ գլխաւորապէս չորս մասերէ, որ են արօրհամ, ըռատամ, թուր և մահ, մահն ունի մահբուռ. թրին վերի կողմը կը գտնուի հաւուկը. ըռատամին ծայրն է երկաթի խոփը որ երբեմն քարուտ արտերու համար երկաթի բիթ մ'ալ կուեննայ. համի վրան է արմնտան, ուր կը ձգուի հորից շղթայի գլուխը. համի վերին ծայրի մօտ կը գտնուի գործավարն ալ որ կը մտնի կանտրուին մէջ, որ փոկով մը ամուլեց լծան կապուած է: Արօրը երկու լուծ կենդանիով կը գործածուի, զոյգ մը գոմէշ ամուլեց լուծը կը լծուին և զոյգ մը եզ անոնց առջևը հորեց լուծը: Լծոց մէջ տեղերը երկու պկինիները կը գտնուին փոքրիկ եղջիւրներու նման. ամուլից լծան պկիններու մէջտեղը կանտրէվին փոկը կը ձգուի և հորից պկիններու մէջ տեղը շղթային վերջին ծայրը. ուր կը նստի հոտաղը և աջ ոտքը շղթայի վրայ երկնցուցած ու միւսը կախ՝ ձեռքի վարցոյժը եղները կը վարէ: Լծոց երկու կողմերն են երկաթի կամ փայտէ սամիք և սամոտէք կամ սամթեք որով եղներու պարանոցները կը կապեն:

Մանկեռը փայտէ գործիք մ'է՝ հինգ կանգնաչափ երկայն և հաստ գերան մը 12 մատներով՝ ամեն մէկը կէս կանգունի չափ երկար: Ասիկա գուլթնվարներ ցա. նելու կը գործածեն. և ունի երկու պարօրներ (բա. քուկ) հաւուկներով ամրացած. պարօրներու ծայրերը միացած և կապուած կըլլայ փոկով մը ամուլեց լծան: Մանկեռն ալ երկու լուծ կենդանիով կը գործածուի. խիստ արագ կը գործածուի և ցանքը շուտ կը լմնցնէ. արտերը ասով ցանած ատեն մարդ մը վրան կը կայնի ծանրութիւն տալով աւելի խորունկ բանցնելու համար:

Ցագելու համար ցագ կը գործածուի (տափան). ունի չորս մաս, ցագի գլուխ, ցագի պարօր և ճաղ ու ցագլից. ասոր ալ պարօրները մանկեռի նման ամուլեց լծան կը կապեն և ցագող մշակն ալ ցագի վրայ կը կայնի:

Քաղելու համար կը գործածուի գերանդի, մանգաղ, և մանկզոն: Որայ կրելու համար ալ սալ կը գործածուի որ ունի երկու գունտ (անիւ), սեռ սելի թամբ, որ ունի առեղ որուն վերջին ծայրին կըսեն սելի ականջ՝ ուր կը կապուի լուծը փոկով մը. սելի ականջի քովէն կախուած է սելի մորուքը. սելի թամբի վրան են կոփ, ցից, թերի, բարձ, ակրայ, հաւուկ և այլն գնտներու վրայ ալ երկթէ տողը քաշուած է:

Որայ ծեծելու համար ալ կը գործածուի՝ կամ (կամ նասալ), երկու մատ, կալ շրջելու և էրնելու համար ալ հոսելի (հեծանոց). մաղելու համար՝ սառատ (խարբալ), քարմաղ, փոկեմաղ, ալիւրի ծարեմաղ և շարմաղ: Կտրող գործիքներէն ալ կը գործածուին՝ ուռի մանկզոն, լոզ կամ քշոշ. կացին և ուրաք. նոյնպէս փորելու համար՝ բահ, փետատ և կանկոհան:

ՏԱՐՕՆՈՅ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՎՆԱՍԱԿԱՐ ՑԵՑԵՐԸ

Ժողովուրդ մը իր նիւթականը երկրագործութեամբ բարւոքելու համար պէտք է լաւ կալուածներ ունենայ. նոյնպէս ըստ բաւականին մտաւոր կարողութիւն և հմտութիւն՝ զանոնք ըստ օրինի գործածելու և ժիր աշխատասիրութեամբ եղած արդիւնքը ձեռք բերելու, որ երկրագործութեան պատին է:

Տարօնոյ երկիրը իր բազմաբեր հողովը և ինչպէս ըսեր ենք, գրեթէ ամենաբեր կլիմայիւր խիստ նպաստաւոր է յառաջագիմութեան. նոյնպէս են և տէրութեան արդի կանոնները. սակայն երկրին մէջ վնասակարութիւնք և փոքրիկ ու մեծ գողութիւնք արգելք են ասոր. և եթէ չզսպուին՝ յայտնի է որ ապահովութիւն և հետևաբար նիւթական յառաջագիմութիւն չը կրնար ըլլալ. բացատրենք այս կէտը:

Այս երկրի մէջ առաջին փոքրիկ վնասակարները հայ և քիւրդ հոտաղներն են. որ իրենց անհոգութեամբ գիշեր ցերեկ կաւերեն ալլոց արտերն ու մարգերը՝ շատ անգամ ոչ այնչափ անհոգութեամբ քան թէ դիտմամբ զանոնք արածեցնելով. և երկիրը քանի մշակուի ու ա-

ուջ երթալ՝ այս վնասն ալ այնչափ աւելի լաւ աչքի կը զարնէ։ Երկրորդ՝ հովիւ և նախորդներն ու կոյտապանները, որոնք միւսերուն նման այս վնասները կը հասցնեն շատ անգամ և անպատիժ կը մնան ընդհանրապէս, հետևաբար ալ չեն զգաստանար։ Երրորդ՝ իւրաքանչիւր ոք գիւղացի, որ ըստ սովորականին երեկոյ և առաւօտ և երբեմն գիշերներն իսկ հօրթ, գոմշու ձագ (կոժո կոժիկ), մատակ, կով, գոմէշ, ձի և այլն անհոգութեամբ անպաշտպան թողլով՝ գեղի շուրջի պարտէզ, արտ և այլն կապականեն, և քիչ անգամ կը պատահի որ ասոնք ալ տուժուին։

Փոքրիկ գողութիւններն են յիշեալ հոտաղներու և երբեմն մշակաց իսկ այլոց եղիկ ցորենները (գեռահաս) խարկելով ուտելին։ Նմանապէս եղիկ ոսրն, սիսեռ, ոլոռն, ձմերուկ, կլոր (սեխ), վարունգ, ծխախոտ, բամբակ, և պարտէզներէն ու այգիներէն ալ բանջարեղէն և մրգեղէն գողնալին։ Ասոնք երկիր կը գործեն արդարև. բայց ինչպէս կը տեսնուի՝ երկրագործութեան ցեցեր ու տեսակ մը ժանտախտ են. և արգարավաստակ ժիր երկրագործները յուսահատցնող սպառիչ ծոյլ իշամեղուններ են. այսինքն՝ տառնց աշխատելու ուտել կը սիրեն. և քանի որ այս ընթացքը կը տիրէ այս երկրին մէջ, և քանի որ այսպիսի գողեր միշտ յայտնի են, սակայն սովորութիւն ըլլալուն համար՝ չեն ամաչեր և չեն պատժուիր. այս երկրին մէջ երկրագործական յառաջադիմութիւնը տեղի չպիտի գտնալ. վասն զի այսպիսեաց երկիւղէն, ինչպէս և տասանորդական տրոց, շատ տեսակ սերմեր կասկածանօք կց ցանուին. և շատ անգամ անոնցմէ կամ ամենևին բան մը ձեռք չ'ըերուիր, և կամ խիստ նուազ ու ջնջին, որով և երկրորդ տարին ալ չ'ցանուիր։

Իսկ մեծ վնասներն ու մեծ գողութիւններն ալ (Աշայիր) քրդերուն վերապահեալ է։ Աշոյ երկրի մէջ մեծ վնաս ըսելով կիմանամք դաշտի մէջ օրայի և խոտի խորոմներ, խրցեր ու բաշորայներ, խոտի դէզեր, մարագներ, տներ, գոմեր և այլն այլեւ. այգի և ծառատունկ արմատախիլ ընել և կամ կտրատելը. առև-

անգեղ և սպանութիւն ընելն ալ զատ:

Մեծ գողութիւն ըսելով ալ կ'իմանամք դաշտէն ոչխար, կով, եզն, գոմէշ, ձի և երկրագործական գործիքներ գողանալը՝ թող բռնի յափշտակել տանելը՝ նրմանապէս գիշերները տներ խզտելով (պատուել) ընչից գողութիւնները և յայտնի աւագակութիւնները որոնցմով լի էր երբեմն այս աշխարհը, և ամբողջապէս կը կատարուէին այս ամենը գրեթէ ամեն օր՝ մինչև Իսմայիլ Հագգի փաշայի բարեկարգութեան ձեռնարկած օրը, երբ Խրիմեան ազգասէր սրբազանի թախանձական աղերսներէն ստիպեալ այս երկիր այցելութեան և բարեկարգութեան եկաւ և այս բռնութեան հեղինակները դատեց դատապարտեց ու աքսորեց այլ և այլ կողմեր: Սակայն երեք տարիէն ետքը՝ երբ աքսորեալք վերագարձան, նորէն քրդական բռնութիւններ և եղեռներ սկսան երևան գալ. բայց մեր առատագութ կայսեր բարեխնամ կամքը իր հաւատարիմ հպատակաց վրայ քաղցր է, այլևս զանոնք չարեաց մէջ նորէն արմատանալու չթողլով՝ իր խաղաղասէր և երախտագէտ օրդուոց, Տարօնոյ ժողովրդեան օրհնութիւնը առ ինքն ուղղած կը սլահէ միշտ, որուն անտարակոյս ենք. կը յուսանք որ այն ատեն քուրդ ժողովուրդն ալ ձգելով իր դատարկաւէտ ծուլութիւնը, որ մայր եղած է գողութեան և բազում արիւննուշտ չարեաց, կը զգաստանայ և կը յարգէ մեր հայրագութ կայսեր աշխարհաշէն կամքը. կը սիրէ ընկերական կենաց քաղցրութիւնն ու մարդասիրական և քաղաքական օրինաց պարտականութիւնը կը ճանչնայ, կը յարգէ աշխատասէր կեանքը և երկրին զարգացմանն առիթ ու օգնական կ'լլայ, և ոչ թէ իր հանապազօրեայ եղեռնական չարիքներովը միշտ բողոքոց պատճառ կուտայ իր անիրաւութեամբը թշուառացեալներուն:

ՏԱՐՕՆՈՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Տարօնոյ երկրի գլխաւոր և առատ բերքը ցորեն միայն ըլլալուն և երկիրը ծովերէ հեռու գտնուելուն՝

և օրինաւոր կառուղիներով մեծ քաղաքներու հետ կապուած չըլլալուն՝ մեծ վաճառականութիւն չունի. իր ցորենը (պէտք եղած ատեն) շրջակայ երկիրներէն կուգան ամեն մարդ իրեն գնելու. և իրեն ալ պէտք եղած ատեն այնպէս կընէ: Վաճառական անունով միայն ոչխարի և կովերու գնող (թեճիւրներ) երկրին մէջ շուրջ կուգան. երկրին մեծութեանը համեմատ ոչ բերք, դուրս կուտայ և ոչ ալ կառնէ սպառելու. որով յայտնի կ'ըլլայ նաև երկրին ընդհանրապէս աղքատութեան վիճակը:

Տարօնոյ վիճակներու և ոչ մեծամեծ գիւղերու մէջ իսկ առուտուրի կամ արհեստաւորի խանութ մը կը գըտնուի. իրենց առևտուրի կեդրոնատեղին Մուշէ, ինչպէս և գաւառներուն ալ: Գիւղերու մէջ (չէրչի) անունով մանրավաճառներ կը պտտին. գիւղացոց տուտուրը մեծաւ մասամբ փոխարինութեամբ է՝ ցորենով, ոչխարով և ուրիշ նիւթերով. քիչ անգամ ստակով առուտուր կընեն. իրենց առևտուրին մէջ ընդհանրապէս հաւատարիմ են:

Երկրին մեծ օգուտ կըլլար եթէ դաշտին մէկ յարմար կողմը գարնանային և աշնանային երկու տօնավաճառ (բանայիր) հաստատուէր. այն ատեն երկրին վաճառահանութիւնն ու վաճառաբերութիւնն ալ կը բազմապատկուէր, նոյնպէս և հարստութիւնը. անոնք ճարտարութեան և կրթութեան ալ աղբիւրներ կըլլային ժողովրդեան: Թէև Սուրբ Կարապետի վանքին մէջ անկանոն տօնավաճառ մը կար ի վաղուց հաստատուած, և Վարդավառին ու Աստուածածնին մեծ բազմութիւն կըդիզուէր և բաւական առուտուր կըլլար սակայն նոյն վանքին համար նիւթական և բարոյական մեծ վնասներ ունենալուն՝ Խրիմեան սրբազան Հայրիկ միաբանութեան հաճութեամբ արգելեց և չափաւորեց. ուր հիմա ամարան երեք տաղաւարներու քանի օրերը ուխտաւորաց բազմութեան պէտք եղած բաները միայն կը ծախուին. բուճ, սախ, արախճի, չափրկի կապ, ծամկոթ, կանկառ ձիւթ, գազպէն, բրտի մանր ամաններ և մրգեղէնք:

ՏԱՐՕՆՈՑ ՀԱՅՈՑ ՆԻԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Տարօնցի հալք ամենն ալ գրեթէ պարտուց տակ ընկճուած են. ստակի տէր մարդ գոլարին է գտնել մէջերին. իրենց պարտք ընդհանրապէս տաճիկներու և քրդերու է ծանր տակոսով. Այս պարտքին պատճառ տուած են երկրագործութեան անլաջողութիւնները և հարստահարութիւնները, զորս յայտնած ենք մասամբ մը արհեստի գլխուն մէջ և մաս մ'ալ Քաղաքականին մէջ պիտի տեսնուի: Տարօնցի հալք ամենն ալ կալուածատէր չ'են. գիւղերու մէջ փոքրիկ մաս մը կը գտնուի շրջակայ գաւառներէն եկած, որ կամ իրենք լուծ չ'ունենալուն համար երկիր չեն վարած տիրապետած և կամ բնիկ գիւղացիք կալուած չ'են տուած իրենց. և այսպէս մնացած են մինչև երկու տարի առաջ (Թափուի) օրինաց այս երկրի մէջ գործագրուած ատեն, և այլոց տարեկան կամ օրական վարձկանութեամբ կեանք վարած են. և հիմա որ այլք իրենց գործածած կալուածները (Թափու) ըրին՝ ասոնք մընացած են բոլորովին անկալուած. և ամալի գիւղեր ալ (Թափու) ընելու կարողութիւն չ'ունենալով դարձեալ այլոց մշակ վարձուելով իրենց ապրուստը կը հոգան կամ Պօլիս կ'երթեկեն:

Այս փոքրիկ մասէն զատ մնացած ամենն ալ ընդարձակ կալուածներու տէր են. թէև իրենք աշխատասէր են. բայց իրենց նիւթական վիճակ ընդհանրապէս խեղճ է. նոյնպէս և իրենց ապրուստին կերպը. շատերը գիշեր ծածկուելու համար կսպերտի մը խսկ կարօտութիւն կրելով՝ մերկ խոտի վրայ կը քնեն: Իրենց կալուածները ինչ բաներու և ինչպէս գործածելնին, իրենց երկրագործութեան կերպը և գործիքնին արդէն արհեստի գլխոյն մէջ յայտնած եմք:

Իրաւի Տարօնոյ դաշտը երկրագործութեան տեղ ու ցորենի երկիր է. սակայն այս երկրի աղքատը որ ժողովրդեան խիստ մեծ մասը կը ներկայացնէ և միրիպալութիւն կընէ (կիսրար աշխատիլ), երբէք ցորեն չկրնար ծախել, այլ միշտ կը գնէ. և այնպիսի սուղ տարիներ

որ մէկ տարուան գնածին պարտքը եթէ հինգ վեց լա-
ջող տարիներ առաւ բերք առնէ ու ծախէ, նորէն չը-
կրնար վճարել: Ասան զի շինականը (Մշոյ քաղաքացիք
իրենց գիւղացոյցը շինական անունը կուտան) արդէն
պատրաստ ստակ չունի, ծանր տոկոսով կառնէ գայն,
որ տարեգլխուն տոկոսը վրան գալով գրեթէ կրկնա-
պատկելու մօտ կըլլայ: Ասան որոյ տարուէ տարի հա-
զիւ տոկոսը կրնայ վճարել՝ ցորենի յաջող տարիները. և
ուրիշ ճար չգտնելով կըլլայ իր պարտատիրոջ (միրիպայ)
գանիկայ իր ամեն ցանքին ընկեր ընելով: որով և յոյսը
բոլորովին կը կտրէ՝ ցորենը ծախելով պարտքը վճարե-
լէ: Իսկ եթէ գողերու ձեռք կամ կոտորածով և
կամ դիպուածով լծոյ կենդանիներէն ալ մէկ երկուքը
պակսին՝ ալնուհետեւ Պօլիս կամ Թիֆլիզ կը դիմէ պարտ-
քէն ազատելու և ապրելու ճար մը գտնելու յուսով:
ուր կամ պանդխտութեամբ կը մեռնի կամ քանի մը
տարիէն կը վերադառնայ քիչ ստակով և կամ ձեռնու-
նայն, և պանդխտութիւնը օրուն արդէն վարժուած
կըլլայ: Երկրագործութենէն լաւ համարելով՝ նորէն շու-
տով կը վերադառնայ, մինչև որ պանդխտութեան զոհ
ըլլայ:

Տարօնոյ ժողովուրդը փոքրիկ եկամուտ մը ձեռք
կը բերէ իր կենդանիներէն, և տարոց տարի անոնց ա-
ւելորդները ծախելով իր պիտոյքը կը հոգայ, բայց այս
մասին երբէք քրդերու չհաւասարիր, անոնց կենդանիք
և կենդանական եկամուտը շատ ըլլալով:

Այս երկրի մէջ առաջ շատ հարուստ հայ տներ
կային՝ ամեն մէկը հարիւրներով գոմշեղէնի տէր, նմա-
նապէս լաւ ձիերու, կովերու, ոչխարներու և ալլն, և
ճոխ ու փարթամ կապրէին՝ օրը հարիւրաւոր ճանապար-
հորդներու հաց տալով, և երկրին մէջ մեծ պատիւ և
անուն ունէին. իսկ հիմա այս տները գրեթէ ամենն ալ
տնանկացած և աղքատացած են՝ տեսակ տեսակ պատ-
ճառներով, և անոնց տեղ նոր հարստացած հայ տուն
մը չերևիր. և այս ընթացքով չկարծուիր թէ երևնայ
ալ: Վասն զի այս աղքատ ժողովուրդը հարստահարու-
թիւններէ երբէք չերժեղած չէ. և իր կեանքը տնտե-

սական հաշիւներէ խիստ հեռի, և իր նախնեաց խիստ մերձաւոր այս մասին (առատասարտութեամբ և հիւրասիրութեամբ) միայն, և բոլորովին անփոյթ ժամանակին պահանջած օգտակար փոփոխութիւնները մտցունելու իր ապրուստին, իր տանը կառավարութեան և իր ամեն գործառնութեանցը մէջ:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

Տարօն քսան երեսուն տարի առաջ խիստ լուղեալ և իր քրդերն ալ խիստ բարբարոս վիճակի մէջ էին և այն բարբարոսութեան գործերը մինչև Իսմայիլ փաշայի այցելութեան օրերը լիուլի կը կատարուէին. հիմայ յուզմունք վրդովմունք դադարած են և խաղաղած, սակայն բարեկարգութիւնը հաստատուած չ'է կատարելապէս և կեղեքմունքներ ու զեղծումներ պակաս չեն: Տէրութեան օրէնքներ այս երկիրներու մէջ գրեթէ չ'են գործադրուիր. և շատ պարագայներու մէջ կառավարութեան թուլութիւնը ժողովրդեան թշուառութեանը և տգիտութեանը պատճառ կ'ըլլայ: Այս երկրի մէջ օրէնք և իրաւունք միշտ ազդեցութեան զոհ կ'ըլլան. իրաւունքը հզօրին ոսկւոյն է. վասն որոյ այս երկիրը ամեն բանէ աւելի արդարութեան պաշտօնեայներու կարօտ է, որ մեր առատագութ կայսեր արդար օրէնքն ու հայրենի քաղցր կամքը կատարելապէս յարգեն և տարածեն հաւասարապէս բոլոր ժողովրդեան վրայ, որն որ անշուշտ անսպառելի օրհնութիւն մը կ'ըլլայ այս երկրին: Իսկ քանի որ Մշոյ քաղաքականութիւնը իր այս ընթացքը կը շարունակէ անհնարին է որ Տարօնոյ ժողովուրդը աղքատութեան թշուառութեան կապանքներէն ազատուի: Վասն զի այս ժողովրդեան աղքատանալուն գլխաւոր պատճառը մենակ ինք և իր տըգիտութիւնը չեն. այլ շատ մը արտաքին պատճառներ ալ կան, որոնք կարողացեր են շատ մը մեծամեծ անուանի տներ իսկ կործանել. Աշիր կոչուած քրդերը որ երբեմն ապրուստի կարօտ էին, այս պատճառներու մեծագոյն մասէն զերծ ըլլալով այս ետքի տարիներուս

մէջ երևելի աղայներ և հարուստ վաճառականներ ձևացած են:

Այս երկրի հայոց աղքատութեան պատճառ եղած են՝ երբեմն արքունական տրոց վրայ եղած յաւելուած ծանրութիւնները՝ տեսակ տեսակ անուաներով, նոյնպէս (աղնամներու և թաշիրներու) անվերջանալի (պախիէք), անգերծանելի սովորական կաշառքներ և սարսափելի տոկոսներ, դուռն աւելցուր վրան նաև ձրիապէս ճանապարհորդներ քրդեր, ժանտարմաք և այլն կերակրել հանապազ՝ իրենց ձիերովը մէկտեղ. նաև զօրաց բանակներու և բազմագունդ գաղթականներու կերակուր տալ. այս ամենը անգամ մը ժողովուրդը ընկճելով՝ ալ որչափ այլ և այլ կողմեր աշխատելու կերթան անհնարին կըլլայ պարտքէ ազատուիլը. թող որ երկրին այս զեղծումները աղքատին պարտքը ծանրացնելու շարունակ կօգնեն:

Ասոնցմէ զատ գլխաւորապէս երկրի աղքատանալուն պատճառ եղած են նաև Մշոյ ժանտարմաք, Միւլթէզիմք, Մէճլիսի Ագաք, Ղազիք եւ Քրդեր:

Ժանտարմաք որոց շատերը քուրդ կամ քրդու սերունդ են, ձրի կուտեն եւ կը կեղեքեն ժողովուրդը, եւ եթէ գանգատի՝ կրնան իրենց Մշոյ մէջ պաշտպան Աղաներու կամ քուրդ ազգականաց եւ բուն իսկ իրենց ձեռօք ալ հայուն վնասներ հասցնել:

Միւլթէզիմք եւ Աղնամճիք ալ որ ընդհանրապէս մեծամեծ զեղծումներ կընեն, սաստկապահանջ եւ հրամայուածէն բազմապահանջ են եւ յափշտակասէր եւ կեղեքիչ քրդաց նման. սակայն մեծաւ մասամբ Մշոյ կառավարութեան անդամոց ազգական եւ ընկեր ըլլալով՝ անոնց վրան ալ գանգատ ընել խիստ դժուարին է եւ երբեմն վտանգաւոր:

Մշոյ Աղաք օրէնքը արդարութեամբ գործադրելու չեն հսկեր. քրիստոնեաները կը զրկեն հաւասարութենէ, անոնց վկայութիւնը կանտարգեն. անոնց իրաւունքը կը մեղցնեն՝ շատ անգամ եւ քրդաց ըրած գողութեան եւ սպանութեան գատերու մէջ իսկ, չուզելով արդարութեան եւ իրաւանց պաշտպան հանդիսանալ. խիստ կաշառասէր են եւ ընկերու. պաշտպան Միւլթէզիմներու

եւ քաջայերիչ գողութեան. եւ անոնց ձեռք երկիրը կը կողոպտեն. յանուն կառավարութեան ժողովրդէն առնուած բաներուն վճարքը ընդհանրապէս անվճարելի կը մնայ. ամեն բան քրդաց նման ձրի ընել տալու կաշխատին միշտ՝ հակառակ օրինաց եւ արդարասէր կամաց թագաւորին:

Ղազիք թափուի եւ թէրէքիներու, վճռոց իլամներու եւ տեսակ տեսակ դատերու մէջ մեծ անիւներ կը դարձնեն, այնպէս որ քրդու եւ տաճկի դատի հետ դատի մտնել կասկածելի է հայոց, իսկ ապացուցանել եւ դատ վաստկիլ գրեթէ անհնարին:

Քրդերու բռնի (բռնուք). գողութիւնք, հրձգութիւնք եւ հանապազօրեայ հարստահարութիւնք ու (խափիրուիք) դեռ շատ տեղեր գրեթէ անգուսպ են. կառավարութեան թուլութենէն օգուտ քաղելով՝ երկրորդ կառավարութիւն մը եղած են միշտ երկրին մէջ. շարունակ ժողովրդէն կրկերակրուին ձրեապէս և ձրի կաշխատոցնեն զանոնք, թէեւ 1869 թուականէն ի վեր տեղ տեղ քիչ մը թեթեւցած են այս բռնութիւնները:

Մուշ այս ամեն զեղծմանց աղբիւր եղած է. քրդերը զսպելու մասին Մշայ վարիչների անհոգ թուլութիւնը, եւ ժողովրդեան բողոքին անկարեկիր եւ անունկնդիր ըլլալը, մեծամեծ փոփոխութեանց պատճառ եղած և շատ գործեր գործած է այս երկրի մէջ:

Այս ամենուն համար էր որ Իսմայէլ Հազգի փաշայի այցելութեան ատեն՝ Մշոյ կառավարութեան անդամոց վրայ մեծամեծ եւ շատ գանգատներ եղան (կըսուի թէ ասոնց վրայ հազարէն աւելի աղերսագիր տրուեցաւ), զորս բարեսէր վալին քննել եւ ստուգելով՝ իսկոյն աղաները փոփոխեց. գողութիւններն արգելեց. չարագործներն աքսորեց, հարստահարիչ քրդերը հայ գիւղերէ հանելով իրենց յատկացեալ գաւառները ղրկեց. թէեւ ոմանք ան ատենէն մնացին դարձեալ եւ ոմանք ալ վերստին դարձան նոյն գիւղերը:

Ասոնցմէ զատ ժանտարմայից եւ միւլթէզիմներու հարստահարութեանը վերջ տալու նպատակաւ հայ ժանտարմաներ խառնեց միւսերու մէջ. եւ միւլթէզիմներու

(նիզամ) դրաւ չափէն չ'ելլելու, և տասանորդական բաներու գնահատութիւն ալ գիւղերու (իւթիեար մէճլիսիւ) ընելու, Կեղեքիչ միրիպայուծիւնը և չափազանց տոկոսները որ երկրին աւրուելուն մեծ պատճառ էին, խափանելու սահմաններ դրաւ, հաւասարութեան օրէնքը հաստատեց, և հայոց վկայութիւնը (նիզամէն) ընդունել հրամայեց, ժողովրդեան անդորրութեան համար՝ դաշտը Մուշէն գտեց և երկու միւտիւրութիւն ըրաւ, և միւտիւրներու քով ալ մէկ մէկ հայ մուալիմներ հաստատեց՝ այս ամեն բարեկարգութեանց և ժողովրդեան իրաւանց վրայ հսկելու:

Բայց Մուշ միշտ անփոփոխ մնաց. շուտով հայ ժանտարմաք ցրուեց, և մուալիմներութիւնն ալ վերջացուց, և աշխատեցաւ միւտիւրութիւններն ալ վերցնելով՝ դաշտը վերստին Մշոյ հետ միացնել որպէս զի բոլոր երկրին ղէկը միմիայն իր ձեռքը ըլլայ՝ անկախ ուրիշներէ, և ըստ հաճոյս հարստահարէ. թէ և երբէք ետ կեցած չ'է: Այս երկրի մէջ (մէնտֆիի սնտուկին խափանուելուն պատճառ ալ Մշեցիք կրնան համարուիլ որ եթէ չ'խափանուէր՝ կրնար երկրին մեծ օգուտ բերել: Մեր այս ամեն ըսածներն հարիւրաւոր դէպքերով հաստատուած են ու կը հաստատուին, անոր համար կը խորշինք դէպքերու պատմութիւններով ընթերցողները ձանձրացնելէ: Տարօնոյ հայք ընդհանրապէս պարզ բարեմիտ և քաղաքականութեան մէջ երկչոտ և օրինաց անտեղեակ ըլլալով՝ այս ամեն չարեաց ենթակայ եղած են, և իրենց թշնամեաց խորամանկութեամբ գրեթէ միշտ երկպառակեալ վիճակի մէջ կը գտնուին ի վնաս անձանց և երրին, և շատ անգամ իրենց գործը իրենց ձեռօք կ'աւերին առ տգիտութեան՝ խաղալիք ըլլալով քանի մը շահագէտ անձերու, որոնք ժամանակ ժամանակ երկրի աւերմանը և աւերիչներուն գործիք եղած և միշտ ի վնաս ժողովրդեան գործած են: Երկրին ընդարձակութեանը նայելով այսպիսեաց թիւը բարեբախտաբար խիստ նուազ է, սակայն փոքր մի գանգուած բազում ալիւրս խմորէ՝ կըսէ առածը: Ասոնց բանին չ'եկած փաշայ, միւտիւր և առաջնորդ՝ էար ժամանակ մը որ, երկրին մէջ

գաղար չէր կրնար առնուլ. վասն զի ասոնք զըպարտելու, ստորագրութիւններ մուրալու և կնիքներ հնարելու, կեղծելու և հանրագրելու խիստ հնարագէտ և ճարպիկ էին. բայց հիմա այդպիսեաց թիւը պակասած է և ազդեցութիւննին ալ բաւական տկարացած է: Ահա այս է Տարօնցու քաղաքական վիճակը և ասոնք են անոր աղքատութեան գլխաւոր պատճառները, որոնք մինչև ցայսօր շատ տներ կործանեցին. և ո՞րքա թէ դեռ ո՞րչափ ալ պիտի տապալեն՝ եթէ հոգ չտարուի:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿ.

Նախնի Տարօնցւոց ազգային կեանքը նոյնպէս և քաղաքական խիստ փալլուն կը ներկայացնէ մեզ պատմութիւնը: Աւելի հնագոյնը անծանօթ ըլլալով՝ Վաղարշակ Պարթևի օրով կրսկսի Տարօնոյ մէջ Սիմ լեռան կողմը Սլկունեաց փառաւոր նախարարութիւնը, և մինչև մեծին Տրդատայ ատենը այնչափ կը զօրանայ, որ Տօրոսական աշխարհներու վրայ առանձին թագաւորելու խոստում առնելով Շապուհէն՝ նոյն աշխարհները կապըստամբեցնէ և բաւական ատեն կը վրդովէ ու կը լուզէ ի նպաստ Շապուհի, քաջն Տրդատը աշխատեցնելով:

Սլկունեաց ցեղի ջնջուելէն ետքը՝ ձենազն Մամիկոնեանք տիրեցին Տարօնոյ, և առաւել ևս զօրացան: Մամիկոնեանց տրուեցաւ նաև հայոց ընդհանուր սպարապետութիւնը, որուն մէջ իրենց անձնուէր հայրենասիրութեամբ և անհամեմատ քաջութեամբ խիստ սքանչելի և փառաւոր հանգիսացան մինչև վերջը և փառաւորեցին զազգն և զհայրենիս. Հայաստանի զինուորութեան և քաղաքականութեան բաղդը միշտ իրենց ձեռք ունենալով՝ միշտ վսեմ օրինակ հանգիսացան քաջութեան և հայրենասիրութեան, նոյնպէս և բարեպաշտութեան, և իրենց անուան անմահացուցին:

Սլկունեաց ատենները Վահագնեաց Հայկական ցեղն ալ մասնաւոր բնակութեան տեղ ունէր Տարօնոյ մէջ, և իր ոստանն էր Աշտիշատ, ուր ծաղկեցուցած էին դիցապաշտական կրօնը իր ամեն ճոխութեամբը: Սլկու-

նեանց և Մամիկոնեանց ոստանն եղած է Ողական ամուր բերդաքաղաքը:

Դեմետր և Դիսանեայ Հնդիկ ցեղերն ալ Վաղարշակայ օրով հաստատուեցան Տարօնոյ արևմտեան մասին մէջ՝ զոր Եփ, ատ գետ կը բաժանէ, որոց առաջին ոստանն եղած է իրենց ձեռակերտ Վիշապ քաղաքը Աշտիշատի մօտ, ուր թերևս իրենց Հնդկական վիշապաձև շատուածները պաշտելուն համար, ինչպէս կ'անարկէ Զենոբ, կամ դաստակերտը անոնց նուիրելուն համար այս անունը տուած են քաղաքին. կամ ինչպէս յիշած եմք արդէն՝ Վահագնի վիշապաքաղ արձանին համար ետքերը Վահուունի քուրմերէն այս անունը տրուած ըլլալ: Դեմետր ու Դիսանէէն ետքը իրենց ցեղի սեպհական գիցավայրն էր Քարկէոյ լեռան Իննակնեան տեղին, ուր է հիմա սուրբ Կարապետ հռչակաւոր վանքը:

Այս ամեն ցեղերն ալ արքայաշուք ճոխութեամբ և զիւցազնական քաջութեամբ հարիւրաւոր տարիներ ապրած են Տարօնոյ մէջ, մանաւանդ Մամիկոնեանք, որոց վերջին շառաւիղ կը փայլի Վիդէն քաջն տէր Սասնոյ, որուն ազնիւ սերունդը բազմավրդով դարերու յուզման մէջ ծածկուելով կ'անյայտանայ և պատմութեան տեսութեանց կը վրիպի:

Այս նախարարութիւններ միշտ անուանի եղած են քաջութեամբ, հայրենասիրութեամբ և մանաւանդ կրօնասիրութեամբ, որուն կը վկայեն իրենց կառուցած քաղաքական ու կրօնական հոյակապ անթիւ շէնքերը, և մասնաւորապէս ալ Լուսաւորչայ ատեն կրօնական կրօնիւր. իսկ արդի հռչակաւոր վանորէից և մեծաշէն եկեղեցեաց բազմութիւնք ընդհանրապէս Մամիկոնեան տան ջերմեռանդ բարեպաշտութեանը կենդանի վկայներն են ցայսօր:

Այս երևելի ցեղերէն զատ ուրիշ երկրորդական նախարարութիւններ ալ եղած պիտի ըլլան անշուշտ Տարօնոյ մէջ. սակայն անոնց և ոչ մէկին հետքը անգամ կ'երևի այսօր. ուստի կը կարծուի թէ այս ցեղերը հետզհետէ ջնջուած, տաճկացած և մէկ մասն ալ օտար

երկիրներ գաղթած են, որով նախարարական ցեղերու ոչ միայն ազնիւ ձիրքեր, այլ և անուններն իսկ անհետացած է այս երկրի հայուն մէջէն և մոռցուած:

Տարօնոյ արդի հայութիւնը, ինչպէս կ'երևի, Հայաստանի զանազան գաւառաց ստորին կարգի ռամիկ ժողովուրդներէն ձևացած է, և չ'ուսացուիր թէ իրենց մէջ Հայկազանց և Արշակունեաց դարու բնիկներէն գրտնուի. վասն զի դարաւոր վրդովմանց, հանապազօրեայ ասպատակութեանց և անդարձ գերութեանց երեսէն Հայաստանի և ոչ մէկ գաւառին մէջ յուսալի կերևի բնիկ հին ժողովուրդ գտնել, և ոչ իսկ գերդաստան մը, այլ ամենն ալ ժողովածոյ են այլ և այլ կողմերէ եկած:

Այս ողովուրդը յառաջադիմական ամեն միջոցներէ զուրկ ու անտարբեր է. իր ապագային համար բոլորովին անփոյթ է և իր վրայ ինչպէս ստարի մը վրայ կը նայէ. արթնութեայն և հեռատեսութեան ձիրքերէ կարծես թէ կողոպտուած է բոլորովին. ազգային սիրոյ և միութեան զգացումն ու փափագը մեռած է. իրեն համար ազգային պատուոյ և փառաց նախանձախնդրութիւնը նշանակութիւն մը չ'ունի. ուսումնասիրութեան, ազգային յառաջադիմութեան և կենցաղագիտութեան անճաշակ է, բարեպաշտութեան մէջ թուլցած, և վերջապէս ամեն բանի մէջ անտարբեր և ստրկական ձիրքերով չի. որով ոչ անուանակոչութեամբ, ոչ քաջութեամբ և ոչ բարեպաշտութեամբ արդի Տարօնցին կրնայ հին Տարօնցոց նմանիլ: Հին Տարօնցոց յաջորդական փոքրիկ կեանք մը միայն Մշոյ քաղաքի հայերէն ոմանց վրայ կը նշմարուի ընդ աղօտ, և այն խօսակցութեան ոճերու մէջ, որ խիստ մօտ է Բիւզանդայ և Մամիկոնեան պատմչի գրածերուն:

Տարօնոյ դրացի Տօրոսաբնակ հայք աւելի կը կրեն ազգային զգացումը, թերևս ինչպէս կերևի, Տարօնոյ նախնի հայրենասէր իշխաններն ու քաջերը շատ անգամ այն լեռներն ապաստանած ու անոնց ազատասէր բնակչաց հետ խառնուած ըլլալուն համար: Քաջութիւն, կրօնասիրութիւն, ազգային աւանդութիւնք և վիպասանութիւն ու լեզուի մաքրութիւն (քիչ քրդերէն բառեր

միայն խառնուած) աւելի կը տեսնուի այս Տօրոսական բնակչաց վրայ. թէ Զորորդ Հայոց, թէ Աղձնեաց և թէ Սոկաց հիւսիսային գաւառներուն մէջ. վասն զի այս աշխարհաց՝ մանաւանդ վերջին երկուքի, հարաւային գաւառաց հայք մայրենի լեզուն կորուսած և քրդերէն կը խօսին, և քահանայներ իսկ կը գտնուին մէջերը որ հայերէն չեն գիտեր:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Ինչպէս արդէն յիշած եմք՝ Տարօնոյ դաշտի չորս կողմը բազմաթիւ վանորայք կան գմբեթայարկ և մեծաշէն. որոց մէջ քառասունի չափ վարդապետներ կը գտնուին ալժմ, և որոց հովանեաց տակ հանգչած են մեծ յուսով շատ մը հոյակապ անձինք, եկեղեցւոյ և հայրենեաց պաշտպաններ և Շնորհալի թարգմանիչներ:

Տարօն ժամանակ ժամանակ փրկիչներ և յուսաւորիչներ ընծայեր է ազգին: Տարօնէն ելած են Սահակներ, Մեսրոպներ և Խորենացիներ, նոյնպէս Վարդաններ և Վահաններ, որոնք Հայաստանեայց եկեղեցւոյն և ազգին անձնուէր նահատակներն ու պարծանքն. եղած են: Տարօնցիք եղած են հայոց յաղթական բանակներուն արի շահատակները և յաղթութեան փառքը ըստացողները, սակայն այսօր այս ամենը գլխովին փոփոխուած են. և Տարօնցին դիւրաւ չ'հաւատար թէ ինք այնպիսի քաջաց սերունդ է, կամ իր բնակած երկրի մէջ երբեմն այնպիսի հայեր գտնուած են. վասն զի ազգային պատմութեանց անտեղեակ ըլլալով իր մէջ եղած աւանդութիւններուն ալ այսչափ մը հաւատք ունի: Ամեն գաւառի և ազգի մէջ եկեղեցիք ժողովրդեան կրօնասիրութեան և ուսումնարանք ուսումնասիրութեանը ջերմաչափներն պէտք է համարուին. անոնց բազմութենէն և պայծառութենէն ժողովրդեան վիճակը կշռելով: Տարօնոյ ընդարձակ դաշտի մէջ հարիւրի մօտ հայ գիւղեր կան և զրեթէ ամենն ալ եկեղեցի ունին. ոմանք մէկ, ոմանք երկու և երեք, որոնք ընդհանրապէս հընցած, տգեղ և նսեմ շէնքեր են, և մերկ յեկեղեցական

ամեն բարեկարգութենէ և ի պայծառութենէ: նոյնպէս և ի սրբազան անօթոց և ի զգեստուց միանգամայն:

Ժողովուրդը տգէտ է ամեն բանի մէջ. թէև չափաւոր կրօնասէր և ջերմեռանդ է. սակայն ունի նաև իր արմատացեալ աւելորդապաշտութիւնները. կը յաճախէ կախարդներու քով, կը հաւատայ հմայութեանց, քաջերէ, շրվոտէ, քափոսէ (ճաղի), թաղայէ, ստնտու կանանց կոխուելէ, լուսնի նորենցէ կը կասկածի ու կը վախենայ. լուսնի նորած ատեն չար ու բարի գուշակութիւններ կընէ. պսակի ատեն հարս ու փեսայ կը կապէ, եկեղեցի չկարծուած տեղերը ուխտի կըյաճախէ, նոյնպէս ամայի տեղերը գտնուած ջերմուկները (այազմա), և անոնց քով եղած բուլերու վրայ շորի կտորներ կը կապէ. գիշերները կը վախնայ գերեզմանոցներու քովէ անցնելու նոյնպէս ջրաղացներու և աւերակ տեղերու՝ երկիւղ կընելով (կոռնափշիկներէ, խօրթլագ) և քաջերէ:

Այս երկիր մէջ քահանայք բազմաթիւ են՝ քան ամեն տեղ. երկրի ամեն քոհանայքը ի միասին առնելով, իւրաքանչիւրին քսան տուն ծուխ հազիւ կիյնայ: Ասոնք ընդհանրապէս անուս և տգէտ մարդիկ են՝ միանգամայն և անփոյթ ուսման. ասոնց մէջ անսխալ աւետարան կարգացողներու թիւը փոքրիկ բացառութիւն մէ. ընդհանրապէս աղքատ են և շատերը ժողովարարութեամբ կապրին՝ ի նախատինս քահանայութեան: Ազգային և կրօնական զգացում գրեթէ բնաւ չունին. աղթարք գործածող և նուսխա շինողներ ալ շատ կան մէջերը. շատ մը առասպելներ և գեղեցիկ հայհոյութեանց շարքեր գիտցող պատուաւոր քահանայք ալ բաւական կը գրտնուին. կան որ վարուց մասին ալ գովելի չեն. այսչափ մը յիշել բաւական է անաչառութեան:

Այս երկիր վանքեր ու վարդապետներ շատ ըլլալուն՝ ամեն մէկ զիւղ տարին առ նուազն 10—15 էն աւելի կը պատահին ճանապարհորդ և նուիրակ վարդապետներէն. բայց սակայն երկրին մէջ քարոզի և խրատի սով կայ. ժողովուրդը Նրիքովի ճանապարհէն վերցնելու կարողութիւն և կարեկցութիւն մի հարցներ, ալ ըր-

ճուռ (սերմ օրհնէք), պաղի, մատաղ, հոգեբաժին, քառասնից, կողոսկուտ, խոստումներ, գաւազանապտուղ, մասունքի խաչահամբոյր. իւղ, պանիր և այլն ժողովել:

Ահա այս է մեր Տարօնաբնակ ժողովրդեան հոգեւորական պաշտօնէից կարողութիւն և արժանաւորութիւնը. և այս է իրենց այցելուած պաշտօնն և իրենց կարեկցութիւնն ու ժողովրդեան տուած մխիթարութիւնը. և ասոր համար Տարօնոյ ժողովուրդը մնացած է կուրութեան և թշուառութեան մէջ, զուրկ յառաջադիմութեան և լուսոյ յամեն փրկարար արդիւնքներէն. լըցեալ միանգամայն նախասպաշարմամբ և ստրկական ձրիւք և թշուառութեամբ:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ:

Տարօնոյ երկրի հոգեւորականաց վիճակէն կրնայ պարզապէս ճանչցուիլ ժողովրդեան ուսումնական վիճակն ալ, թէ ինչ աստիճան խեղճ ու ամենաողորմելի է: Այժմ այս երկրէն փալլած են շատ մը սքանչելի հանճարներ. Մովսէս Խորենացի, Մամբրէ վերժանող, Դաւիթ անյաղթ, Թերևս և Եղիշէ. նոյնպէս Մեսրոպ սքանչելի և Սահակ Պարթև և ուրիշներ ալ. հիմա ալ երկրի մասնկտնց վրայ սրամտութիւն և ուսման աշխոյժ և ամեն յարմարութիւն ու յաջողակութիւն կը նշմարուի. սակայն երկրին վանքերուն մէջ անգամ (բաց ի սուրբ Կարապետէն) դպրոցներ չըլլալուն պատճառաւ՝ այս հանճարներն ոչ կը լրկուին և ոչ ալ երևան կելլեն ու կը փալկին:

Երկիր նոյն, հող, օդ և կլիմայ նոյն, երկինք և աստեղք նոյն, բնական սնունդ նոյն՝ ինչ որ էր մեր նախնեաց ատեն. բայց ներկայ տարօնցին իր նախնեաց հետ երբէք չկրնար համեմատուիլ. վասն զի ուսումնական և բարոյական սովը սաստիկ կը տիրէ երկրին վրայ, ուսումն, ուսումնարան, ուսումնասիրութիւն, ուսումնական ընկերութիւն և կեանք, ասոնց և ոչ մէկը կերևի այս բազմահայ երկրին մէջ:

Դպրոցներ բանալու դժուարութիւն բնաւ չերևիր:

վասն զի ինչպէս արդէն յայտնած եմք, երկրին մէջ շատ մը մեծամեծ հայ գիւղեր կան՝ լիսունէն մինչև 300 տնուորի մօտ, և իրենց բազմաշունչ տներն ալ մէկմէկու ալնպէս կից են որ շատ տեղ քաղաքներու տներու մերձաւորութիւնը անոնց չհաւասարիր:

Այս երկրի մէջ ինչպէս և շատ տեղեր ալ, գալրոցներ բանալու արգելք և տեղ տեղ բացուածներն ալ վաղվադակի գոցելու պատճառ եղած է՝ նախ ժողովրդեան ուսման օգուտն ու յարգը չճանչնալն և անտարբեր անփութութիւնը. երկրորդ կղերի անփութ և մեղադրելի թուլութիւնը, թերևս իրենց վնասակար համարելով ժողովրդեան լուսաւորութիւնը, որ խիստ կը սխալին՝ եթէ այդպէս մտածեն: Այս գաւառի մէջ ամեն տեղէ աւելի մեծ է կղերի ազդեցութիւնը ժողովրդեան վրայ և առանց կղերի չէ կարող ժողովուրդը միանալ և այսպիսի ձեռնարկութիւն մը ընել՝ իր գրտնուած ներկայ վիճակին մէջ:

Արդէն յայտնի կ'երևայ թէ որչափ պէտք կայ այս գաւառի մէջ դպրոցներ հաստատելու հոգ տանելու համար, նա մանաւանդ վանքերու մէջ՝ որոյմէ կսպասէ ազգը կրօնագէտ, կարգապաշտ և ժողովրդասէր հովիւներ. ինչպէս էին մեր նախնի թարգմանիչներ, որոց շնորհաց նշույլն իսկ այսօր չ'երևեր Տարօնոյ մէջ: Ժողովուրդ կոյր, քահանայ և վարդապետ տգէտ. սնապարժ և անկարեկիր ժողովրդեան. չ'կան այն հովիւները որ իրենց ժողովրդեան իրաւանց պաշտպան և յառաջադիմութեան դրօշագիր ըլլան. վասն զի չ'կան այն դպրոցները որ այսպիսի անձինք ծնանին ազգին: Ազգային կեանք մը միմիայն դպրոցներով և եկեղեցւոյ սրբազան բեմերով կը վերանորոգուի: Սակայն դժբաղդաբար ասոնց առաջինը անգոյ և երկրորդ լուռ և համբէ այս երկրի մէջ:

Գիւղերու մէջ ընթերցասիրութիւն և ուսումն տարածելու համար ընկերութիւն մը կազմելու պէտք կ'երևի. և այս ընկերութիւնը Մշոյ առաջնորդի և կամ երկրին վանահօրներէն մէկուն ձեռքովը կրնայ սկսուիլ և հաստատուիլ. և անշուշտ ենք որ տարօնաբնակ հա-

յերէն շատերը անոր բաժանորդութեանը յօժարակամ և պատրաստ պիտի գտնուին. և երբ այսպիսի ընկերութեան մը ձեռօք անկախ վարժարաններ բացուին, ալ այնուհետև գեղջկական երկպառակութեամբ կամ մեղկութեամբ դպրոցներու վաղվաղակի դոցուելուն երկիւղը կը վերցուի, ինչպէս շատ մը դպրոցներու վրայ կը տեսնուի որ չնչին պատճառներով կը գոցուին առանց քանի մը ամիս կեանք ունենալու: Ասկէ զատ շատ գիւղերու հարուստներն անգամ որ իրենց հաճոյքներու և քրդաց ըռըռուներու համար հարիւրներով և հազարներով ոչինչ ծախքեր կընեն ամեն տարի, չեն հաճիր վարժատան համար տարին տաս դուրուշի արժէքով ցորեն վճարել. վասն զի իրենց միտքը մանկանցը դաստիարակութեանը վրայ երբէք դարձուցած չ'ըլլալուն՝ վարժատան համար ամենափոքր և չնչին տուրք մը տալն ալ իրենց աչքին խիստ ծանր կ'երևայ:

Ահա այս է Տարօնոյ ներկայ վիճակը, և ասով կրնայ իմացուիլ թէ այս ժողովուրդը որչափ ոտրկաբարոյ եղած է. և ասկէ աւելի ի՞նչ կը յուսացուի քանի որ դպրոց չ'կայ, օրինաւոր դաստիարակութիւն չ'կայ, լրագիր կարդալ չ'կայ, ուսեալ մարդ չ'կայ, և վերջապէս ազգային պատուոյ զգացում և նախանձախնդրութիւն չ'կայ: Ինչո՞ւ Տարօնոյ հայ այս թշուառ վիճակ ունենար. ինչո՞ւ բազմաթիւ և ծաղկեալ դպրոցներ չ'ունենար այսօր. ինչո՞ւ Տարօնցին պատմութիւնից և կրօնից անտեղեակ և հնութեան, ազգասիրութեան և հայրենասիրութեան անճաշակ մնար. ինչո՞ւ տկար երևար բանական խորհրդոց մէջ, և ինչո՞ւ բարոյական և քաղաքական կեանքէ զուրկ և ինչո՞ւ բարոյական յառաջադիմութեան սքանչելի զարգացում մը չ'ունենար իր մէջ, որով միայն կրնայ վերանորոգել իր ազգային կեանքը:

ՄՈՒՇ ԵՒ ՄՇԵՑԻ ԱԶԳԱՅԻՆԲ.

Մուշ քաղաքը (գրեթէ 20,000 շունչով) Մեծ Հայաստանի չափաւոր քաղաքներէն մէկն է, և ինչպէս

լիշաճ եմք, թէ բոլոր լիվացութեան և թէ Տարօնոյ դաշտի հարաւային արեւմտեան մէկ խորշին մէջը կը գտնուէի հռչակաւոր Սիմ լեռան ստորոտը և Մեղրագետէն ժամաւ չափ հեռի:

Իր գիրքը երկարաձև բարձր բլրի մը վրայ և անոր շուրջն է, երկու խորաձորերու մէջտեղը, որոնք սեմաբուլթ անթիւ աղբերականց աւազան ձևանալով ազնիւ և առատ ջուր կը մատակարարեն քաղաքին, և անոր բաղմամբիւ աղօրիքն ու ծխախոտի արտերն ու պարտէզները ջրեւէն զկնի՝ դաշտի մէջ ուրիշ գիւղերու ալ արտերը ոռոգելով զատ զատ Մեղրագետ կը թափին, ընդամենը գրեթէ չորս ժամի մօտ ճանապարհ ընելով:

Քաղաքի մէջտեղի բլրոյն ծալրը կը գտնուի վաղեմի բերդը՝ տաճիկ տներով շրջապատեալ: Իր դիտարանը խիստ սրտաբաց և սքանչելի է, դաշտի արեւմտեան մասը գրեթէ ամբողջ իր աւջեւն է, մինչեւ Պինկեօլայ եւ Խամբերդի լեռներն կը հասնի իր հորիզոնը:

Այս բերդը հիմա հիմնալատակ քակուած է. բայց շատ անգամ հայոց ալլ եւ ալլ իշխանաց ապաստանարան եղած եւ անշուշտ հայութեան փառքը պաշտպանած է. և վերջին երկու դարերուս մէջ ալ հռչակաւոր Ալատին Պէկի տան իշխանատեղին ըլլալով՝ մինչեւ կէս դար առաջ ալ ներքին պատերազմներու առեն բուսական արիւնհեղութեանց պատճառ եղած է իր գիրքովն ու ամրութեամբ:

Բովանդակ քաղաքին ձեւը բոլորշիի մօտ է, տուները շատ խիտ ըլլալուն մեծ շրջապատ մը չ'ունի, եւ կարելի է 20 վայրկենի մէջ պտտել անոր բոլորտիքը: Քաղաքը արտաքին եւ ներքին գեղեցկութենէ զուրկ է՝ նոյնպէս եւ տները, միայն թէ բարձրի թաղերը հեռուէն բնական գեղեցկութիւն մը կը ցուցնեն:

Տները պարզ քարաշէն եւ ընդհանրապէս կրկնալարի. բայց բոլորն ալ տձեւ ու անշուք են, ոմանք մեծամեծ լուսամուտներ ունին, բայց ապակի դուրծածելը դեռ սովորութիւն եղած չէ, որ բնակարաններու թէ գեղեցկութիւնը եւ թէ օդոյ ազնիւ յատկութիւնը

աւելցընէ: Քաղաքին բոլոր շէնքերը փայտով բռնուած հողածածք են եւ պատերն ալ պարզ կաւէ շաղախով ծեփուած. ոմանք ներսի կողմերը միայն սպիտակ հողով մը կը ճերմկըցնեն, եւ տանց մաքրութեան կարասիք եւ կարգադրութիւնն ալ Տարօնոյ շինականաց կերպովն է, բայց մաքրութիւն եւ քիչ մը աւելի ճութութիւն կ'երեւի հոս, նոյնպէս եւ կերակրոց մասին ալ: Այս մասերուն մէջ տաճիկք ալ այսպէս են:

Քաղաքի մէջ լուալիք բնաւ չ'կայ, փողոցները ոչ քարայտակ ունին և ոչ ալ լայնութիւն, ուղղութիւն եւ հարթութիւն. եւ այս ամենուն պատճառաւ ալ՝ օդոյ ապականութիւն մը կը տիրէ բովանդակ քաղաքին. մանաւանդ որ կենդանիք ալ շատ կը պահուին այստեղ եւ փողոցաց ալ մաքրութեան հոգ չ'տարուիր բնաւ. վասն որոյ եթէ Սիմ լերան քամին շարունակ չմաքրէր այս օդը, եթէ գնայուն առատ ջրերը չ'ըլլային, անտարակոյս յաճախակի մեծ կոտորածներ պիտի ըլլային եւ Մուշ անբնակ պիտի ըլլար: Սակայն խիստ առողջ ու զօրաւոր եւ կայտառ բնակիչներ ունի հիմայ. կառավարութիւնն ալ սկսած է փողոցները լայնցընելու հոգ տանել. որով կը յուսացուի թէ Մուշ ալ՝ թէ եւ ուշ օր մը բարեկարգ քաղաքաց կարգը կը մտնի:

Գլխաւորապէս ինն թաղերու կը բաժնուի Մուշ քաղաքը: Հայոց թաղերն են՝ Վերին, Զորոյ, սուրբ Մարինի, Բրտի և ձիկրաշինու թաղեր. իսկ տաճկացը՝ Բերդի թաղ, Զուրտ Մահալլէ, Տիւզ Մահալլէ և Տաշօյնց կամ Գօթանենց թաղ: Քաղաքին բարձր գիւղք ունեցող թաղերն են Բերդի և Վերին ու Բրտի թաղերը:

Միայն մէկ ձորակ մը կ'անցնի քաղաքի մէջ տեղէն, Վերին և Զորոյ թաղերու կշտով, և կը խառնուի քաղաքի արևելեան կողմէն եկող Զորոյն որոյ ջրերով կը դառնան Վերին և Զոր թաղի բազմաթիւ ջրաղացները. բայց այս ձորակի ջուրը խիստ նուազ է և ամառը կը ցամքի երբեմն: Մշոյ երկու մեծ ձորերու ջրերը որչափ առատ և ազնիւ են, այնչափ նուազ և հասարակ են իր միջի աղբիւրներու ջրերը. Միայն Զորոյ թաղի իշխանաց անունով աղբիւրը և մէկ երկուք ալ

կան, որոց ջրերը բաւական ազնիւ ու պաղ են ամառը: Մշոյ քաղաքի մէջ պտղատու ծառոց պարտէզներ կամ ուրիշ ծառաստան խիստ թուաւոր են, գտնուածներն ալ անկանոն ու խիստ անճաշակ և քանի մը ծառերէ միայն բաղկացեալ: Ծաղկոց և բուրաստանի անունը անգամ ծանօթ չէ այստեղ:

Մշոյ այգիք քաղաքի եղերքէն սկսելով կը բարձրանան ու կը ցածնան գեղեցիկ կերպով մը՝ իւր լեռնային երեք կողմերն ու դէպի դաշտը: Այգիներու մէջ պտղատու ծառեր քիչ կը գտնուին: Այս այգիներու գեղեցկութիւնը բնական է. ամենն ալ անջրդի ու քարոտ գիրքերու մէջ են: Արուեստական բան չ'երևիր հոն, ոչ յօգել կայ և ոչ որթոտներուն գլուխ կապել տալ, միայն գարնանէ գարուն կը փորեն: Բոլոր ամառը իւրաքանչիւր ոք իւր այգւոյ հնձանին մէջ կ'անցնէ ամենայն ուրախութեամբ իր ընտանեօքը հանգերձ: հընձանները կրկնալարի քարաշէն և բաւական ամուր ու գեղեցկաշէն են, խաղողը այն տեղ ճմլելէն ետքը շուտով կը մեկնին: Եթէ պէտք եղած խնամքը տալուի և Մշոյ այգիք խակ չ'քաղուին, Մշոյ գինին կրնայ անուանի ըլլալ:

Մշոյ քաղաքի մէջ երևելի հին շէնքեր չեն գրտնուիր, նորերու մէջ ալ աչքի զարնելու շէնք գրեթէ բնաւ չկայ. քիչ մը օրինաւոր կրնան համարուիլ կառավարութեան մէրքէզն ու զօրաց ղշխան. որոնք նոր շինուած են Տիւզ մահալէի մէջ. նոյնպէս և շուկայի մէջ երկու խաները: Բոլոր Մշոյ մէջ կայ մէկ հին ու աննշան քաղանիք մը, որ թէ արանց և թէ կանանց կը ծառայէ որոշեալ օրերու մէջ:

Մշոյ հեռագրատունն ալ խիստ աննշան տեղ մը հաստատուած է ձիկրաշէն թաղի մէջ, և յարաբերութիւնն է Կարնոյ և Բաղիշոյ և անկէ Վանայ հետ. բայց Մշոյ մէջ վաճառականութիւն չըլլալով՝ աւելի բանուկ չէ:

Դաս մը կանոնաւոր զօրք կը մնայ շարունակ Մշոյ մէջ, որ բաւական ապահովութիւն է երկրին՝ մանաւանդ քրիստոնէից, որոնք միշտ ենթարկուած են քրդաց բարբարոսութեան:

Մշոյ հայք իրենց հինգ թաղերու մէջ ունին հինգ եկեղեցի, (հարկաւ մէկ քանի հատն ալ ճամի և այլն եղած են), սուրբ Յարութիւն՝ Վերին թաղ, Շէկ Աւետարան՝ Զորոյ թաղ, սուրբ Մարիանէ՝ համանուն թաղի մէջ, սուրբ Կիրակոս՝ ձիկրաշէն, և սուրբ Սարգիս՝ Բրտի թաղի մէջ, որոնք ամենն ալ աննշան, մթին և նսեմ շէնքեր են:

Մշոյ մէջ յատուկ առաջնորդարան, ազգային թանգարան և ընթերցարան չգտնուիր, դպրոց անուամբ ալ միայն առաջին երեք մեծ թաղերու մէջ կայ մէկ մէկ շէնք, որոց մէջ 150-ի չափ մանր տղայք հասարակ ընթերցանութեամբ կը զբաղին: Տաճիկներն ալ ունին երեք հատ, մէնարէով ճամի, և քանի մ'ալ մետրէսէք: Ճամիներու երկուքը որ շուկայի երկու ծայրերն են՝ բաւական մեծութիւն ունին, և շուկայի վերին ծայրինը՝ հայոց եկեղեցի է եղած կ'ըսուի, և կարծիք կայ թէ Բագարատ իշխանի շինածն ըլլայ Փրկչի անունով: Ունին նաեւ քանի մը աննշան մէքթէպներ ալ իսկ ըրւշտիէ չկայ:

Մշոյ շուկայն որ քաղաքի եզերքը ու անոր ստորին եւ հարթ մասին մէջն է, փոքրիկ ու անշուք է, 150-ի չափ աղքատիկ խանութներ ունի, եւ չորս ալ խաներ՝ կրկնայարկ պարզ շէնքով, որոց սենեակները ամենն ալ քաղաքացի եւ Բաղիշեցի խանութպաններու ձեռքն է, գողերէ քիչ մը ապահով ըլլալուն համար: Բոլոր Մշոյ մէջ քարուկիր և ապահով շէնք մը չգտնուիր գրեթէ, թէ և հարուստ և կարող մարդիկ պակաս չեն: Մշոյ շուկայն այնչափ անկանոն եւ պակասաւոր է, որ հրապարակ մը անգամ չունի՝ կենդանիք, ընդեղէնք եւ փայտ ու վառելիք ծախելու սեպհական:

Մշոյ մէջէն ալ այն բերքերը կելլեն՝ ինչ որ գաւառէն, այսինքն ծխախոտ, ալգույ պտուղք, քանի մը տեսակ գինի եւ այլն:

Այստեղ ճարտարութիւնք և արուեստք մեռած են, կամ թերեւս ժամանակէն ի վեր մուտք գտած չեն: Քաղաքին արհեստաւորաց խումը կը կազմեն՝ դարբիններ, կոշկակարներ, դերձակներ, եւ քանի մը օրմնադիրներ:

եւ հիւսններ, ամենն ալ խիստ խոշոր: Բրտութեան արհեստը միայն խիստ ծաղկեալ է այս քաղաքի մէջ, եւ արհեստաւորաց խումբերու մէջ ասոնք խիստ բազմաթիւ, եւ գրեթէ ամենուրեւ հաւասար կուգան: Մշեցոց մեծագոյն մասը այգեպան, պարտիզպան, ծխախոտ մշակող, իշապան, ձիապան եւ այլն են. փոքրիկ մաս մ'ալ գիւղերը մանրավաճառութեամբ կը պտըտի:

Մշոյ մէջ ինչպէս արուեստներն՝ նոյնպէս և վաճառականութեան զարգացումը բարեկամ չ'ունի բնաւ: Քաղաքի առեւտուրը բաւական շահաւէտ է եւ բաւական ալ բերք կ'ելլէ երկրէն, սակայն կանոնաւոր եւ մեծ վաճառականութենէ զուրկ է քաղաքը: Բաղիշեցի հայերէ զատ՝ օտար վաճառական մանաւանդ ձմեռը, բնաւ չգտնուիր: Թէ Բաղիշեցի և թէ Մշեցի հայք որոց ձեռքն է գրեթէ Մշոյ առեւտուրը, ամենքն ալ խանութի թեթեւ առեւտուրներով ու մանր վաճառականութեամբ կը զբաղին: Կուկայի երես աղքատ պաքթալներէն զատ՝ տաճիկ գրեթէ չգտնուիր:

Մշեցի տաճկաց մեծ ու շահաւոր վաճառականութիւնն է՝ անիրաւ կաշառակրծութիւնը, քանդիչ վաշխառութիւնը, և կեղեքիչ միւլթէզիմութիւնը. որոնցով քսան երեսուն տարիէն ի վեր օր ըստ օրէ երկիրը կ'աւերեն ու իրենք կը հարստանան:

Մշեցոց մէջ որքան որ ուսումնական և նշանաւոր երևելի անձինք չ'կան, այսու ամենայնիւ հարուստներ պակաս չեն երկու ազգաց մէջն ալ, սակայն երևելի վաճառականութիւն և վաճառական մը չ'կայ: Մշոյ յարաբերութիւնը վաճառականութեան մասին՝ գլխաւորապէս Կարնոյ և Բաղիշոյ հետ է, Ղարսայ, Խարբերդու և Տիգրանակերտի հետն ալ խիստ քիչ: Իսկ երկրին քուրդ թէճիւրները Հալպու և Շամայ հետ ալ մեծ յարաբերութիւն կ'ընեն, որուն մասնակից չէ Մուշ:

Մուշ քաղաքը եթէ հետամուտ ըլլայ վաճառականութեան զարգացմանը, մեծ դիւրութիւններ ունի իր դրիցը նկատմամբ, վասն զի իր բազմաթիւ և բազմաբնակ գաւառներէն զատ՝ իր շուրջն ալ շատ մը օրինաւոր քաղաքներ կը գտնուին. որք են իրենց հեռաւո-

րութեամբը կարաւանի կամ հասարակ ժամու հաշուով: Բաղէշ՝ 14 ժամ, Վան՝ 40, Ալաշկերտի Թօփրաք-գալէ՝ 32, որմէն հեռի չէ նաեւ Պէտազիտ, Կարին՝ 32, Բալու՝ 32, Կարբերդ՝ 42. Տիգրանակերտ՝ 40, Սերթ՝ Բաղիշոյ վրայով, 30:

Ասոնց մէջտեղերը և ասոնցմէ ալ մօտաւոր քանի մ'ալ գիւղաքաղաքներ կան, ինչպէս՝ Արծկէ, Մանազ կերտի և Խնուսայ բերդերը, Կեղուայ գիւղաքաղաքը, Ճապաղջուր, Արդնի, Ակլ, Հայնի, Հապրօ, Ըլրճէ, Մուֆարիսին, Նդու և Զոխ, որոնք շատ կամ քիչ Մշոյ և իր դաշտին ու երկիրներուն հետ արդէն առեւտրական յարաբերութիւն ունին, և անշուշտ կրնայ օր մը մեծ-նալ այս յարաբերութիւնը՝ եթէ կառավարութիւնը իր ուշադրութիւնը այս երկրին վրայ դարձնէ կատարելապէս, և ժողովուրդն ալ փոյթ ունենայ ուսման, երկրագործութեան և արուեստից մէջ յառաջ երթալու, որով միայն կարելի է վաճառականութեան յառաջադիմութիւն տեսնել, որ երկրին զարգացումն ու յառաջագի-մութիւն ըսել է:

Մշոյ ժողովրդին հարստութեան ընդհանուր վիճակն քաղաքին բռնակալութեանը վերցուելէն ի վեր շատ աղէկ է: Երկու ազգաց մէջ ալ շատ մը հարուստներ կը գտնուին. հասարակ ժողովրդին վիճակն ու ապրուստն ալ շատ գէշ չէ:

Մշոյ տաճիկ հարուստներ դաշտի և գաւառաց մէջ իսկ շատ մը թափուներու տէր կ'ըլլան հետզհետէ. իսկ հայեր իրենց բնակած փոքրիկ տներէն զատ՝ եթէ կարելի է զանոնք տուն կոչել. առեւտրոյ խանութ մը անգամ չունին, և ամենն ալ վարձակայ են շուկայի մէջ:

Մշոյ թուրքերու բարուց վրայ ընդհանրապէս խօսած եմք, իսկ հայք բնութեամբ ընդհանրապէս են խըրոխտ, բաւական քաջ, և քիչ մը ինքնահաւան, յոխորդ, հայհոյիչ, անուսումնասէր. գինեոյսէր. են նաև բարեպաշտ, ողորմած և աղքատասէր:

Մշեցոց զգեստ և տնական կարգ ու կեանք ինչպէս ըսած եմք շատ քաղաքավայել չէ, այլ խիստ պարզ, չարքաշ և ապրուստին կարի սակաւապետ, նոյնպէս են

և տաճկաց աղքատներ, Մշեցոց զինուորութիւնն ալ թէ հեծեալ և թէ հետևակ ճիշդ քրդաց նմանն է:

Մշոյ այգեստանեայց բազմախումբ կաքաներն ու ծիրին կատարայ լերան շուրջի այծեամենբը Մշեցի հայերն ու տաճիկները բաւական վարժեցուցեր են որսորդութեան:

Մշոյ բնակիչք թէ հայք և թէ տաճիկք որսասէր և զբօսասէր են: Ամառը լեռնային գեղեցկագիր այգիներէն զատ՝ Մոկունք, Աստղն բերդ, Փլած բերդ և Հոյիբերդ՝ որ փլած բերդի արևմտեան կողմի ձորոյն գլուխն է, Մշեցի ազգայնոց զբօսավայրերն են. գրեթէ նոյն նպատակաւ տարին քանի մը անգամ ալ Առաքելոց վանք կերթան մեծ բազմութեամբ և որոշեալ օրեր, փողերով և թմբուկներով: Աւետի համար ալ սուրբ Կարապետի և սուրբ Յովհաննու վանքերը:

Մշեցի ազգայնոց հարսանեաց ևայլն սովորութիւնք բաւական կը տարբերին շինականներէն ինչ ինչ պարագայներու մէջ:

Մշոյ մէջ քաղաքականութիւնը առաջ գնացած չէ երկու ազգաց մէջ ալ, և նշաններն ալ առաջ երթալու նպաստաւոր չեն երևիր: Իսլամք խիստ մոլեռանդ են և քրիստոնէից հետ երբէք սիրով չեն: Մշոյ տաճիկ հասարակութիւնը տէրութեան արդար օրինաց և քրիստոնէութեան դէմ անարդարանալի նախատալից վարմունք մը ունի. քրիստոնէից չարաչար նախատուիլ և ծեծուիլը շուկայի մէջ՝ հանապազօրեայ և սովորական բան մ'է. ընդհանրապէս զինեալ կը շրջին շուկայի մէջ, խանջալով և նաճախով:

Կառավարութիւնը խիստ թույլ կերեւի Մշոյ մէջ: Երկրին մէջ կատարուած ամեն զեղծմանց աղբիւրը եթէ Մուշն է ըսուի, երբէք չկրնար սխալ համարուիլ: Վասն զի միւլթէզիմք, հին աղնամճիք և ժանտարմաք որոնք ընդհանրապէս արտաքոյ օրինաց կը շարժին, ամենն ալ գրեթէ Մշեցի և Մուշէն պաշտպանեալ են: Տուրքերու բաշխման և ժողովման մէջ ալ շատ անգամ ժողովրդին վնասակար խաղեր կը խաղցուին: Այս վնասներէն վանքերն անգամ ազատ չեն. այլ ժողովրդին հաւասար և

Երբեմն առաւել իսկ է իրենց բաժինը:

Թէ Մշոյ և թէ գաւառաց մէջ քրիստոնեան օրէնքի հաւասարութենէ զուրկ է, զուրկ է և միանգամայն քաղաքական իրաւունքներէ:

Ազգային քաղաքական կենաց խիստ տխուր կերպարանք մը կը ներկայանայ այստեղ նախանձախնդիր հայու հետազօտ աչքերուն, կառավարութեան ժողովներուն մէջ կանոնաւոր կերպով գրեթէ հայ անգամ մը չունինք, եղած ատենն ալ խիստ անպատիւ վիճակի մէջ, բայց շիտակը ըսելով՝ ժողովականութեան արժանաւոր անձինք ալ խիստ նուազ են, չըսեմ թէ բնաւ չկայ:

Թող ներուի մեզ ցաւօք սրտի յիշել թէ Մշեցի ազգայինք ընդհանրապէս ազնիւ ու պատուաւոր կենաց ճաշակն չեն առած, որով եւ անփոյթ են քաղաքական պատուոյ, անփոյթ եւ անտարբեր ազգային պատուոյ և յառաջադիմութեան հայրենեաց:

Եւ եթէ Մշեցի ազգայինք այս տխուր կացութեան մէջ չգտնուէին, Մշոյ մէջ շատ մը ազգային գործեր ժամանակ ժամանակ (իսթիլամներով) չէին ալլալըր, և շատ մը իրաւունքներ չէին ոչնչանար: Կարծեմ Մշոյ քաղաքի ազգային անտարբերութեան վրայ այսչափ մը խօսելը բաւական կրնար համարուէր. բայց գէշ չըլլար եթէ քիչ մ'ալ առաջ երթանք ու ազգային բարոյական և մտաւոր վիճակին վրայ ալ տեսութիւն մը ընենք:

Մուշ քաղաքն որ Տուրուբերան աշխարհին գլուխը կամ ուղիղ եւս ըսելով լուսատու աչքն է, պարտաւոր էր խիստ պայծառ վիճակ ունենալ, եւ պատճառ ըլլալ նաեւ լուսաւորութեան Տուրուբերանի թշուառ ժողովրդեան, որով կապրի Մուշ եւ օրըստօրէ կը հարստանայ. բայց առ այս ոչ միայն անկարող, այլ նաեւ խիստ անփոյթ է միանգամայն: Տուրուբերանի քաղաքական, բարոյական և ուսումնական մեռելութեան պատճառ Մուշն եղած է միշտ եւ է: Վասն զի քանի որ ինք չը շարժի բոլոր երկիրն ալ անշարժ պիտի մնայ, եւ ասոր պատասխանատուութիւնը Մշոյ վրայ կը ծանրանայ միայն: Այո ազգային եւ քաղաքական մեծամեծ պարտաւորութիւններ կան Մշեցի ազգայնոց կատարելու, զորս կը

դնէ իրենց վրայ ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը, եւ եթէ զանոնք կատարած ըլլային ազգասիրաբար յօգուտ հայրենեաց, մարդկութեան իսկ մեծ ծառայութիւն մը ըրած պիտի ըլլային, եւ ազգին ու տէրութեան առջեւ իսկ արդիւնաւոր եւ մեծ պատուով արժան պիտի երեւնային. սակայն ցաւ է ըսել որ զասիկա զգացած անգամ չեն. եւ այս ընթացքով չյուսացուիլ թէ պիտի զգան ալ երբէք, որով եւ միշտ պարտաւոր, միշտ ամօթապարտ պիտի մնան ազգութեան եւ պատմութեան առջեւ, նոյնպէս եւ տէրութեան որ փափագող է իր երկրին զարգացմանը:

Մշոյ ազգայինք անմիաբան եւ քանի մը կողմնակցութեան բաժնուած են, մանաւանդ այս քանի տարիներս առաջնորդի պատճառաւ: Ազգային գործերը այս տեղ անկերպարան վիճակի մէջ կը գտնուին միշտ. ոչ առաջնորդ կայ, ոչ օրինաւոր թաղական կամ ուրիշ խորհուրդներ, և ոչ իսկ գործօն երիտասարդութիւն մարթ է գտնել: Մշոյ ազգային կեանքը ճիշդ մեռելոյ մը կեանքի կը նմանի:

Մուշ քաղաքի մէջ 1000 տնէն աւելի հայք կը գտնուին այժմ, ունին տասերկու քահանայ և հինգ եկեղեցի. բայց սակայն ինչպէս անոնց նիւթականը՝ ցաւալի է ըսել որ բարեկարգութիւնը առաւել նսեմ է, պաշտօնէից աններելի տգիտութենէն՝ յըսեմ և անսանձ ըմբոստութենէն. այն պատճառով որ զանոնք նոր տեսնող մէկը՝ հասարակ գիւղի մը եկեղեցիներ կը կարծէ, չ'եմ կրնար հաւատացնել գուցէ եթէ ըսելու ըլլամ թէ 300 տնէն աւելի ժողովուրդ և 3 քահանայ ունեցող եկեղեցիներու մէջ իսկ շատ անգամ տաղաւարաց մեռելոց օրերն և հասարակ կիւրակէներն իսկ սուրբ պատարագ չ'մատչիր, ինչպէս անձամբ պատահեցայ, տեսայ, ստուգեցի և զարմացայ:

Մշոյ մէջ գրեթէ դպրոցներ չ'կան տղոց համար, իսկ աղջկանց համար և ոչ իսկ անունը իմացուած է: Թէ և յիշած եմք արդէն թէ քանի մը ողորմելի շէնքեր կան դպրոց անունով. բայց դպրոց ըսուելու արժանաւորութենէն զուրկ ամենայն մասամբ: Վասն զի

ոչ միայն անոնց շէնքը, այլ և ներքին վիճակն ալ կարեկցութեան արժանի անկարգ անկանոն բան մ'է՝ հագիւ հազ հասարակ ընթերցանութեան բաւական: Քանի մը տարի յառաջ այս դպրոցներէն մէկուն մէջ քերականութեան դաս տրուիլ սկսեր է. բայց դժբաղդաբար քանի մը ամիսէն դադարեր է՝ 100 դահեկան ամսական խնայուելուն համար: Ահա այս է ճշմարտիւ Մշոյ ազգային բարոյական և մտաւոր կենաց վիճակը, և այս գրութիւնն ու ընթացքը երբէք պատիւ չ'բերեր ոչ միայն մշեցի ազգայնոց, որ պէտք էր նախանձելի օրինակ հանդիսանալին Տուրուբերսնի գաւառական հայոց, այլ նաև բուն իսկ հայ ազգութեան տլ, չ'ըսեմ և Պօլսոյ Ազգային վարչութեանց որ այս ամենուն քաջածանօթ ըլլալով կը նիրհեն: Ինչո՞ւ չ'ըլլային Մշոյ մէջ ուսումնական խորհուրդ, հոգաբարձութիւն, տիկնանց խնամակալութիւնք և երկու սեռերու համար ալ օրինաւոր դպրոցներ. մինչ շատ տեղեր 200—300 տնուոր քաղաքագիւղերու մէջ անգամ այս ամենը լի ու լի կը գտնուին: Ինչո՞ւ մանկունք գէթ երկու լեզուով դասեր չառնէին և օրիորդք ձեռագործներէ զատ՝ տնտեսութեան և բաշոյականի մէջ չ'կրթուէին: Ինչո՞ւ այն դպրոցներէն հետզհետէ ազգին օգտակար ու պատուարժան անձինք չ'ելլէին. նոյնպէս և զաւակ դաստիարակող մայրեր: Ինչո՞ւ Մուշ գուրկ ըլլար ընթերցարանէ, գրոց թանգարանէ, և մինչեւ իսկ թատրոնէ՝ գէթ ազգային և բարեկենդանի օրերու համար միայն: Ինչո՞ւ ազգայինք քանի մը լեզուով և շատ տեսակ լրագրեր չ'ըստանային, որոնք ժամանակին լուսատու լապտերներն են, և որոնցմէ խիստ հեռի կը գտնուի մշեցին:

Մշեցին և տարօնցին ալ պէտք չէր որ այս տըխուր վիճակը ունենային, քանի որ իրենց առաքինի հարց անբաւ և ընտիր յիշատակները իրենց չորս կողմը պաշարած են. Մշոյ և Տարօնոյ ամեն մէկ լեռ, ձոր, բլուր, վանք, բերդ, գիւղ, եկեղեցի, աղբիւր և այլն ամենքն ալ նուիրական և ամենքն ալ ազգային մեծամեծ անցից յիշատակարաններ և դիւաններ են: Ո՞չ ապաքէն պէտք էր գիտնալ տարօնցոց և մշեցոց և գիտ.

ցընել նաև իրենց որդւոցը այս ամենը, որոնք հայու մը համար Փարիզի և Լոնտոնի հնութեանց թանգարաններէն աւելի ճոխ են և հարուստ և անգղիական ու գաղղիական դաստիարակութենէն խիստ աւելի ազդեցութիւն կրնային ընել անշուշտ հայ զաւակաց սըրտին ու մտքին վրայ. և այնպէս ճշմարիտ ու կատարեալ հայ կը մեծնային. սակայն ցաւալի ճշմարտութիւն մ'է որ տարօնցուն զգացումը բոլորովին մեռած ու սառած կ'երևի այս մասին և բնաւ բան մը չ'զգար ասոնցմէ: Ո՛հ, որչափ դատապարտելի է այս անտարբեր դրութիւնը իննևտասներորդ դարուս նկատմամբ. և որչափ կարեկցութեան արժանի է այս վիճակը:

Արդ այս ամենը յայտնի կը ցուցնեն թէ որչափ թշուառ է Տուրուբերանցի հայուն վիճակը, թէ տգիտութեան և ստրկութեան ոգին որչափ տարածուելը ու թափանցելը է այս երկրին ամեն խորշերն ու խորերը և թէ սոսկութիւնն ու անճաշակ շինականութիւնը ինչպէս տարրացել է ժողովրդեան մէջ, որ կը շօշափուի իրենց տնական, ընկերական և քաղաքական կեանաց ու վարմանց, նոյնպէս արուեստից և ամեն պարագայից մէջ ալ, որոց ամենն ալ այլեւն սկսուելու վիճակին մէջ են:

Այս վիճակը բարւոքելու համար՝ նախ կառավարութեան և ազգային վարչութեան ուշադրութիւնը պէտք է անհրաժեշտ դառնայ Մշոյ վրայ, որ հայրենասէր կառավարիչներ և առաջնորդներ ղրկեն. ապա մշեցին իւր անհոգ մեղկութիւնն ու անտարբերութիւնը պէտք է թողու, և գիւղացին ալ իր երկչոտութիւնն ու տգէտ ուսումնատեսցութիւնը, որոնցմով երկրին աւերմանը պատճառ եղած են երկուքն ալ:

Գրեթէ անհնարին է որ գեղջուկը քաղաքացիէն յառաջադէմ ըլլայ ուսման, դաստիարակութեան, արուեստից և ամեն պարագայից մէջ ալ. և ինչպէս Մշոյ վիճակազրուութենէն պարզապէս կ'երևի, մշեցի ազգայինք այս առաջնութեան բարձր դիրքն ու քաղաքացիութեան պատշաճեալ աշխիւ յատկութիւնները պահած չեն. կամ ճիշդը խօսելով՝ մինչեւ ցայսօր ստացած չեն՝ երկրին ու

ժամանակաց բերմունքէն պատճառեալ, և ասով պատճառ եղած են նաև իրենց շրջակայ գաւառականաց ալ յետամիտ տգիտութեանն ու թշուառութեանը որուն մէջ կը գտնուին այսօր:

Այս պարսաւելի դրութիւնը կերպարանափոխ ընելու համար՝ ըստ մեր հարծեաց պէտք է Մշեցի ազգայինք իրենց մէջ միաբան և համակամ ըլլան յառաջագիմութեան, և նախ ազգասիրաբար բառնան իրենց անմիութեան սկզբնապատճառը, որ քաջ կը յաջողի՝ եթէ քաղաքի հինգ հալ թաղերու մէջ միութեան կապ մը հաստատեն, և հինգ եկեղեցեաց եկամուտը մէկտեղ կետրոնացնեն. և ապա հոգ տանին մանկանց օրինաւոր դաստիարակութեանը որ դիւրաւ կը յաջողին՝ եթէ այն կետրոնական սնդուկին օգնութեամբը եւ մասնաւորաց տրօքը թաղական դպրոցներէն զատ՝ կեդրոնական վարժարան մ'ալ բանան երկու սեռի մանկանց համար: Թող սովորի Մշեցի ժողովուրդը տէրութեան լեզուն գիրը եւ օրէնքները. թող ճանչնայ տէրութեան աշխարհաշէն կամքը եւ ըստ այնմ յառաջ դիմէ դաստիարակութեան, ուսման, գիտութեան եւ արուեստից ու վաճառականութեան մէջ: Եւ այն ատեն Մշոյ ազգային վիճակը բոլորովին կը կերպարանափոխուի, եւ ոչ միայն Տուրուբերտնցուն ալլ եւ շատերուն ալ նախանձելի օրինակ կրնայ ըլլալ յառաջագիմութեան, եւ ներկայ պարսաւելի ու դատապարտելի դրութենէն ազատուելով՝ ներկայ հայութեան եւ պատմութեան առջեւ իսկ պատուաւոր պիտի հանդիսանայ միշտ՝ ազգային մտաւոր եւ բարոյական յառաջագիմութեան քաջապէս աջակցելով. եւ ասով միայն Մամիկոնեանց սերունդ եւ թարգմանչաց ժառանգորդ կոչուելու պատուովն ալ պիտի արժանանայ:

Օսմանեան հզօր պետութեան բարեխնամ կառավարութիւննալ Մշոյ երկրին նկատմամբ դեռ ևս կատարելու պարտքեր ունի: Քրդերը պէտք է զսպել, և միշտ զսպեալ պահել՝ երկրին շինութեանը եւ զարգացմանը համար: Հոս թէ որ ուրիշ քաղաքականութիւն չմտածուի՝ բնաւ դժուարութիւն մը չկայ: Վասն զի Մշոյ քրդեր բաց ի Մօտգանէն՝ այնպէս բարբարոս, յանձնա-

պատան չեն այսօր, ինչպէս էին քսան երեսուն տարի յառաջ. եւ ոչ իսկ հինգ վեց տարի առաջուան պէս են: Չենք ըսեր գէնքերնին անգամ մը ժողովուրի, չենք ըսեր կանոնաւոր զօրք տան. չենք ըսեր քրդաց էշաղասիրութիւն վերցուի, և քրդերէ ու այս երկրի տաճկաց երեւելի տներէ գայմազամ և միւտիւր չորուրի այս դաւառներուն, որ գողերը չ'պաշտպանեն ու չ'զօրացնեն. և անձամբ ալ աղքատը չ'հարստահարեն... չենք ըսեր Ծարըզեանց և այլ Յասանանցոց նոր խըլըտումները Պուլանըքայ մէջ և շրջակայները քննել ճնշելու է, որ յիսեր են մեծամեծ հայ գիւղերը քակել քանդելու և ժողովուրդը գաղթականութեան ստիպելու, չենք ըսեր վերջապէս Պուլանըք մէկ երկու խումբ (պեօլուկ) կանոնաւոր զօրք դնելու է Յասանանցոց, Ճարանցոց և այլոց վրայ հսկելու, որ երկրին շինութիւնն ու խաղաղութիւնը չ'աւերեն չ'վրդովեն այս չարեաց հեղինակները: Այլ կ'ըսեմք և կը բաղձամք որ կայսերական հայրախնամ կառավարութիւնը անդու շարունակութեամբ հսկէ և աշալուրջ ըլլայ շատերը դիտել և առաջադասութիւն պատժելու, և ամենաչարերը ընտանեօք երկրէն արտաքսել հեռացնելու: Կը բաղձամք որ երկրագործութիւնն ու արուեստները քաջալերէ, ինչպէս որ վայելն է, և Կարնոյ, Կարբերդի, Տիգրանակերտի, Սերթի, Վանայ և Սլաշկերտի ճանապարհները հեռոջեմէ կառուղի շինելու փոյթ տանի՝ երկրին մէջ վաճառականութիւն հրաւիրելու նպատակաւ: Կը բաղձամք որ իսլամներու և քրիստոնէից յորգոր և քաջալեր կարգայ օրինաւոր դպրոցներ բանալու. կը բաղձամք որ մուսուանդութիւնն ու նախապաշարմունքը ժողովրդեան մէջէն հեռացնելու միջոցներ հայթհայթէ: Կը բաղձամք որ մշեցի տաճիկ հասարակութիւնը գէթ շուկայի մէջ իբրեւ օրինաւոր քաղաքացի անգէն պտըտի և պարկեշտ: Կը բաղձամք որ Մշոյ Աղայից ընտրութիւնն օրինաւոր ըլլայ ժողովրդեան ճիշդ բաղձանքին համեմատ. և ոչ յօժէ հին Սղայք տիրեն ժողովրդեան քուէին, ձայնին և ինքոյն վրայ իրենց ազդեցութեամբը, և չարաչար ճնշեն զանոնք՝ իրենց օգտին ու երկրի վնասուն գործածելով:

Կը բաղձամք որ գիւղերու իլթիզամութեան կարգը միշտ օրինաւորութեան մէջ պահուի, և կամ ամեն մէկ գիւղի թաղեր գիւղականաց վրայ ձգուի՝ որ շարունակ զրկանքէ ազատուին: Աերջապէս կը բաղձամք որ թերեքներու և իւրամներու գործերու մէջ օրինաւորութիւն և արդարութիւն և քրիստոնեայ ու իսլամ ժողովրդոց իրաւանց մէջ հաւասարութիւն պահուի:

Արդ այս ամենը զոր տէրութեան շահն ալ կը պահանջէ, ինչպէս բարեյիշատակ Իսմայիլ փաշան գործով յայտնեց՝ արդարակորով և հայրենասէր և տէրութեան հաւատարիմ կառավարիչ մը կրնայ գիւրաւ ի գլուխ հանել, և բովանդակ Մշոյ երկրի ժողովրդեան երախտագէտ օրհնութիւնն ու հայրագութ տէրութեան շնորհը առատապէս վայելել, և այն ատեն Մշոյ երկիրն ալ բարեկիրթ, հարուստ, շէն, բազմամարդ և տէրութեան շահաբեր երկիրներէն և նախանձելի գաւառներէն մէկը կ'ըլլայ՝ երախտագէտ, տիրասէր, քաջ և անձնուէր ժողովրդով լեցուած ու ծաղկած, որուն կը փափագիմք իբրեւ Օսմանեան հզօր պետութեան հաւատարիմ հայ մը:

